

Л. Синтонович.

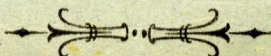
„Волинь незабутня, країно славутня!
У пишній красі ти красуеш...
Здавен твою бачу українську вдачу,
Здавен мою душу чаруеш...“

КОРОТЕНЬКА
ІСТОРІЯ
ВОЛИНІ.

(ВИКЛАД ПОПУЛЯРНИЙ).

Видання Волинської Губерніяльної
Шкільної Ради.

891
Ціна р. 75 к.

ЖИТОМІР

Друкарня Волин. Губ. Народньої Управи.

1918.

Друкувати ухвалено Видавничою Комісією Волинської
Губерніяльної Шкільної Ради

20 квітня 1918 р.

06/10
Л. Антонович.

Коротенька Історія ВОЛИНИ.

(ВИКЛАД ПОПУЛЯРНИЙ).

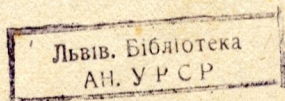
Видання Волинської Губерніяльної Шкільної Ради.

ЖИТОМІР

Друкарня Волинської Губерніяльної Народньої Управи.

1918.

ТЗ (24к)

Друкувати ухвалено Видавничою Комісією Волинської
Губерніяльної Шкільної Ради

20 квітня 1918 р.

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 91

„Волинь незабутня, країно славутня!
У пишній красі ти красуеш...
Здавен твою бачу українську вдачу,
Здавен мою душу чаруеш...“

*Присвячується всім тим, хто сам
любить наш милий край і ту лю-
бов святу хоче і в інших розбудити.*

Автор.

Faint, illegible text at the top of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

Large block of very faint, illegible text in the middle of the page, likely bleed-through from the reverse side.

A small, faint mark or signature at the bottom left of the page.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО.

„Та немає лучче, та немає краще,
Як у нас на Україні!“

(Народ. дума).

Кожний чоловік повинен любити свій рідний край. Коли ж він хоче полюбити його щиро—він мусить не тільки знати свій край таким, яким він є тепер, але повинен знати й його минувшину.

Для нас, Волиняків, повинен бути милим увесь наш Український край, то-б-то край, де живуть люде, що говорять по нашому. Але й з того великого милого для нас краю ми повинні виділити край Волинський, як найблищий до нашого серця, нашу рідну Волинь, на котрій ми родилися, зросли, працюємо, та думаєм зложити свої кости, як зложили їх тут наші діди та прадіди. От через теж то, що ми найбільш повинні любити свій рідний край, свою Волинь, ми мусимо знати її минувшину, мусимо, як кажуть, знати її історію, тоб-то знати: хто, коли та як жив на нашій землі, хто були наші предки, як вони жили, кого любили, з ким воювали, хто допомагав їм, які серед них були кращі люде, хто в свій час з поміж них був найрозумнішим, хто був найдобрішим, хто працював на користь рідного краю, а хто може й зрадив його.

В нашій коротенькій історії ми про все те де-що й розкажемо.

До цього нашого переднього слова мусимо додати ще кілька слів про границі Волині, а також про перших насельників краю.

Той край, котрий ми зовемо Волинню, не завжди мав такі границі, які він має тепер. Східня частина теперешньої Волині, тоб-то повіти Овруцький, Звягельський та Житомирський входили в межі землі Київської. За те з другого боку, з полудня та з заходу до Волині, зда-

вен давна належали своїми частинами ті землі, які тепер зовуться Галичиною та Холмщиною. З півночі до Волині належали де-які з тих земель, що тепер увіходять у Гроденщину*). От же ми не можемо говорити в нашій книжечці лише про те, що діялося тільки в межах теперешньої Волині, а мусимо торкатися Київщини, Галичини, Холмщини та всіх тих земель, що входили в межі Волині колишньої, історичної за тих чи інших часів.

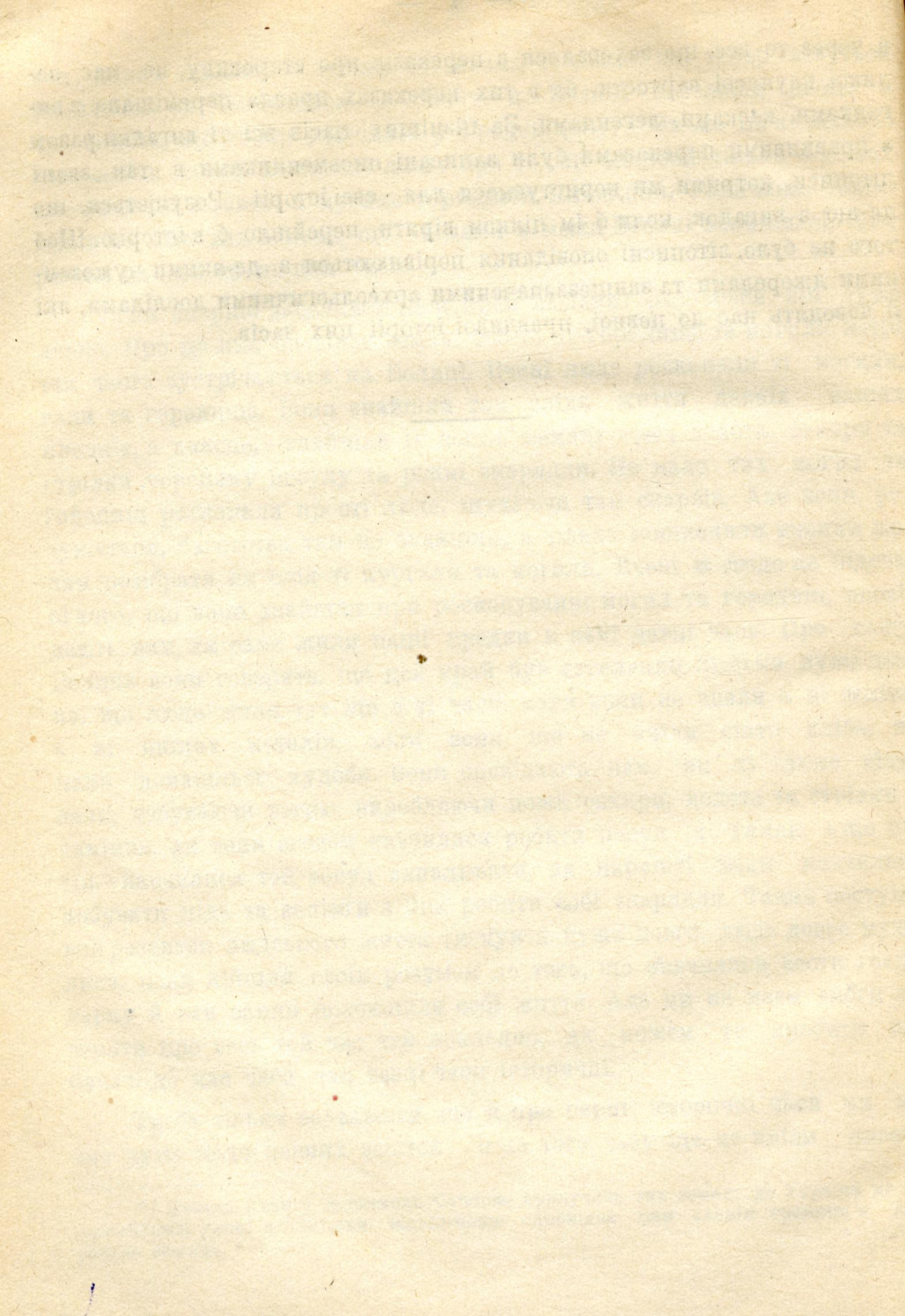
Коли вперше заселився наш край людьми? Заселився він дуже давно. Про це нам оповідає земля, тоб-то ті городища та могили, котрі так часто зустрічаються на Волині. Вчені люде розкопали ті могили, вали та городища. Вони знайшли там сліди життя давніх наших предків, а власне,—знайшли їх кости, кам'яні ножі, долота, сокири та стрілки, черепяну посуду та різні знаряддя. Не мало тих могил та городищ розкопали прості люде, шукаючи там скарбів. Але вони, розуміється, багатства там не знайшли, а тільки пошкодили вченим людем розібрати як слід ті кургани та могили. Вчені ж люде на підставі того, що вони знайшли при розкопуванні могил та городищ, оповідають нам, як саме жили наші предки в самі давні часи. Про нашу Волинь вони говорять, що цей край був заселений людьми дуже давно, що люде жили тут ще в ті часи, коли вони не знали а ні заліза, а ні інших металів, коли вони ще не вміли сіяти хліба, не мали домашньої худоби. Вони оповідають нам, як ті люде бідували, добуваючи вогню, виробляючи ножі, сокири, долота та стрілки з каміння, як вони згодом навчилися робити посуд з глини, а ще потім—навчилися той посуд випалювати, як нарешті вони навчилися добувати мідь та залізо й з них робити собі знаряддя. Такий поступовий розвиток людського життя тягнувся дуже довго, люде довго мучилися, поки дійшли своїм розумом до того, що навчилися вести господарку й тим самим полекшили собі життя. Але ми не маєм змоги говорити про весь той час так докладно, як можемо те зробити про близчі до нас часи, так звані часи історичні..

Треба тільки зауважити, що й про перші історичні часи ми маємо дуже мало певних звісток. Люде того часу ще не вміли писати,

*) Дивись плян у додаткові. Сучасне прилучення тих земель до України по Берестейській умові з німцями більш-менш відповідає цим давнім границям історичної Волині.

а через те все, що заховалося з переказів про старовину, не має великої наукової вартости, бо в тих переказах правда перемішана з вигадками, казками, легендами. За пізніщих часів всі ті вигадки разом з правдивими переказами були записані письменниками в так звані літописи, котрими ми користуємося для swei історії. Розуміється, що де-що з вигадок, коли б ім цілком вірити, перейшло б в історію. Щоб того не було, літописні оповідання порівнюються з де-якими чужоземними джерелами та звищезазначеними археольогичними дослідями, які їй доводять нас до певної, правдивої історії цих часів.

Доба старо-руська (від VІ в. до 1340 р.).

I. Передісторичні часи.

На нашій Волинській землі ще задовго до того часу, як заснувалася в Києві держава, ще в VI віці по Різдів Хр. жили наші предки-словяне—*дуліби*. Жили вони там, де тепер Володимирський повіт; ще й тепер там є село Дуліби. Літопис, оповідаючи про обрив, або аварів, подає нам от яку звістку про дулібів: „ті обри воювали зі слов'янами, мучили дулібів, що були слов'янами, та чинили насильство над жінками дулібськими: коли обринові треба було куди їхати, він не казав запрягати ні коня, ні вола, а казав запрягати в віз трьох, чотирьох або п'ятьох жінок і везти його. Так мучили дулібів обри, бо були вони тілом великі та дуже горді; але Бог стрибив їх; вони всі вимерли й не зосталося жадного обрина. Є навіть і тепер на Русі приказка: „погинули, як обри“.

Що наш край здавна населяли слов'яне руського пня, про це пишуть і візантійські історики V віку, а також латинський історик VI віку Йорнанд. Цей останній пише, що слов'яне тоді жили на північ од Дунаю до верхньої Висли та на схід до Дністра, тоб-то займали підкарпатський край, а може вже й Карпати. Арабський історик Масуді, який писав у 40-х роках X віку (раніше нашого літопису) пише, що слов'яне жили деякий час об'єднано під владою князя одного племені Валінана*), тоб-то наших предків—волинян. Згодом поміж тими слов'янами почався заколот, їх спілка розірвалася, а вони знов почали жити окремо й мали своїх окремих князів. До нас дійшли

*) Можна думати, що „Волиняне“ таку назву взяли від міста „Волинь“ чи „Велінь“, яке було на Бугові (західньому), там, де в нього вливається річка Гучва. Тепер там село Городок-Надбужний, що недалеко м. Грубешова. Сліди земляного валу там є й тепер.

такі назви слов'ян, що жили цілком чи тільки частиною на теперешній Волині: волиняне, туричане, лучане, дуліби, бужане, деревляне. Ці племена були близько кривими рідними іншим слов'янським племенам: полянам, дреговичам, сівер'янам та іншим, котрі жили далі на північ біля Новгороду та інших міст. Як і всі слов'яне, наші предки були дужі, високого зросту, з руським волоссям та доброю вдачею. Вони були сміливі, хоробрі та дуже гостинні. Про наших предків—деревлян (Овруччина) Київський літописець оповідає, що вони живуть „по звірячому, як худоба“. Це треба розуміти так, що городянин-літописець, більш культурний та вихований в християнстві, на життя лісовика-дикуна дивився з погордою та глузував з нього. Ті самі наші деревляне в ту пору вже сіяли збоже, як і інші слов'яне, а це й значить, що вони були досить культурними.

Віра наших предків того часу була поганська. Вірили вони в Перуна, Хорса, Даж-бога, Сварога та силу інших богів, але та віра не потребувала а ні осібних церков, а ні жерців. Кожний молився за себе й за свою сім'ю де небудь у гарному місці над водою або в лісі, де особливо вражала людину або краса природи, або її дикість і небезпечність. Боги наших предків більш визначалися добротою; більшість їх були подателями життя, добра, здоров'я, світла, тепла, дощу й всього того, що так людині потрібне. Звичай наших предків, на погляд того ж таки літописця, були звірячі. Вони, наприклад, не знали, гадає літописець, правильного шлюбу, а хапали собі жінок десь коло води, або на игрищах, що відбувалися особливо весною де небудь за селом. Але то не було щось таке, що говорило б про дикунство та звіринство, бо це вже був звичай (тай то незагальний), який показує певний ступінь розвитку.

Предки наші любили игрища, любили повеселитися, побавитися при всякій okazji. Не обходилися такі забави без випивки навіть тоді, коли та okazія була смутна, як напр. під час вмерлин, коли справлялася так звана тризна.

На звичайних игрищах співали гарних пісень, що почасти зберіглися й до наших часів, як от веснянки, щедрівки і т. и. Найбільш співали, як і тепер, на весіллі. Теперішні наші

звичаї ми тільки й можемо зрозуміти, пригадавши оту далеку давнину, як напр., викуп молоді, перепій, презву і т. и.

Ділилися наші предки на роди, тоб-то великі сім'ї, які часто ворогували поміж собою. Але часто, як біда загрожувала цілому племені, вони збирались на віче (загальні збори), згоджувалися, та гуртом оборонялися. Бувало також—і навіть часто,—що наші предки підпадали під владу дужчих сусідів і платили їм данину.

II. Київська держава.

Літопис оповідає таке: року 862 Новгородські слов'яне закликали до себе варягів і заснували руську державу; тоді ж таки двох з варяжської дружини—Аскольд та Дир спустилися по Дніпрі далі вниз і захопили Київ, бо тут не було князів, тай стали в ньому князювати. Були вони сміливі, ходили походом на Царьгород, і були, як кажуть, християнами. Коли помер Рюрик у Новгороді, замість малолітнього Ігоря став господарити його воевода родич Олег. Цей Олег став забрати під свою руку великі міста, забрав хитрощами й Київ, убивши Аскольда й Диру. Олег був князь хоробрий. Він зробив Київ столицею своєї держави та назвав його „матіррю городів руських“...

Так оповідає літописець, але ми можемо тому й не вірити, бо наука до сього часу ще не встановила правди що-до оповідання про заклик варягів, та про заснування ними держави.

Де-які учені думають, що назва „Русь“ не варяжська, а наша місцева, Київська. У Швеції, з якої вийшли варяги, нікого таким імям не звали; воно з'явилося, як державне імя не в Новгороді, де повинно було-б з'явитися, коли-б то була назва варяжська, а в Києві, бо певно тут були для того свої причини. Зрештою, це питання суперечні, і над ними не слід зупинятися довго.

Олег зєднав слов'янські племена, став володіти ними, в тому числі й нашими предками: *деревліанами, бужанами, дубіанами*. Оповідуючи про похід Олега на Царьгород (907р.), літописець каже: „Пішов Олег на греків, Ігоря зоставив у

Київі; набрав багато варягів, слов'янів, чюди, кривичів, мери, полян, сіверців, деревлян, радимичів, хорватів, дулібів і тіверців“.

З цього оповідання ми бачимо, що наші волинські предки були „толковинами“, тоб-то спілниками київського князя, були з ним у тісному звязку.

Про Олега народ думав, що він не звичайний чоловік, а характерник, через те прозвав його „*віщим*“. Про смерть його літописець містить цікаву згадку, що сталася вона „од коня“, зовсім так, як прирік йому один старий вгадун. Оповідання про ту смерть наш український поет С. Руданський переклав віршами, в яких каже про Олега словами вгадуна:

„Ти щасливий, пане--княже,
Недолі не знаєш,
Та як будеш умерати,
Мене спогадаєш.
Твоя слава тепер ходить
Помежи землями,
В Царьгороді прибиваєш
Ти щити до брами.
Тебе, княже, не спиняють
Ні яри, ні гори;
Затихає під тобою
І синєє море...
Твої броні золотої
Мечі не рубають
І гострії вражі стріли
Помимо літають“...

Такому князеві загрожувала смерть не від лютого ворога, а від... коня. Посміявся князь з діда, оддав коня на догляд слугам, а собі взяв другого. Через кілька літ князь пригадав коня, довідався, що він здох, захотів подивитися на кости. Коли він їх оглядав, з черепа вилізла гадюка, вкусила Олега за ногу й з того він умер. Так збулося пророкування старого знахура.

Всі ці оповідання про наших перших князів належать до тих літописних легенд, про які ми говорили раніш. Не під-

лягає сумніву тільки війна Олега з греками, з якими складено р. 911 умову. Ця умова цілком заховалася в літопису, з неї ми бачимо, яке широке значінне між іншими місцевими князями мав вже в ті часи князь київський, що стояв на чолі свого війська, та мав силу робити походи навіть в такі далекі землі, як земля грецька.

III. Ігор та Ольга.

З Ігоря, князя київського, починаються більш певні літописні звістки про наш край. В літопису між іншим описано, як той князь доручив зібрати данину з деревлян своєму воеводі Свенельдові, котрий перед тим достав од Ігоря право брати данину з уличів. Ігореве військо почало нарікати на свого князя за те, що Свенельдові він дав більш, як другим, та намовило його йти на деревлян „в полюде“. Ігорь послушав, пішов, але побачив, що деревляне дають данину без великого примусу; тоді, відпустивши військо до дому, він зостався сам з жменею вояків та почав ще раз збирати податки. Деревляне розізлилися, зібрали раду з своїм князем Малом та послали до Ігоря сказати, щоб дав їм спокій. Ігорь не послушав. Деревляне схопили тоді Ігоря, пригнули дві деревини, привязали до їх верхів Ігоря за ноги, пустили деревини, та так і роздерли його.

Зробили це Коростенські деревляне з м. Коростеня, що в теперішньому Овруцькому повіті.

Ігорева жінка-Ольга помстилася на коростеньцях за свого чоловіка дуже суворо. Літописець, хоч вже був і християнином, хвалить її за ту помсту, бо вона виконала стародавній звичай помсти з великою, на його погляд, хитростю. Наші предки, деревляне, як читаємо в тому оповіданні літописця, були покарані кілька разів хитрою княгинею: вона їх і закопувала живцем в землю, і парила в бані до смерти, збирала з них подвійну данину, а нарешті хитрощами спалила їх столицю, м. Коростень.

Але Ольга не тільки мстилася, вона заводила в нашій землі й порядки: об'їзжала свою землю, будувала „погости“ (міста),

призначала громадські повинности і т. и. Памятками того часу називають тепер Ігорову могилу недалеко від Коростеня (5 верстов), а також Ольгину купальню в Коростені на р. Уші, де ніби то вона купалася в чудовій кам'яній купальні, яку вибила в камені бистра вода.

Ольга іздила до Царьгорода до Грецького царя в гостину й, кажуть, ніби то там вона приняла *) християнську віру. З певністю можем сказати лише те, що Ольга була християнкою, тримала при собі священика й казала поховати себе без тризни, по християнському. Літопис називає її „зорею ранішньою“, яка сходить перед сонцем. Св. Церква наша величає кн. Ольгу святою, блаженною.

IV. Зв'язки Волині з Київом.

Наш край найтісніше зв'язався з Київською державою після того, як Київські князі стали призначати його в уділ своїм синам. Так, син Ігоря—Святослав, котрий був славним воюкою та ходив аж на болгарів, посадив в Овручі свого сина Олега. Володимир посадив Всеволода, Святослава, Позвізда і т. и. Але князі наші не володіли своїми уділами спокійно: воювали один з одним, бо кожний хотів собі кращого, багатішого краю. Часом воювали також з інших причин: помсти, або ще чого. Через те й край наш пережив не мало тяжких годин і руйнування. Так, після смерті Святослава, Ярополк київський пішов війною на Олега, князя деревлянського. Битва сталася під Овручом, військо Олегове було побите, князь поліг головою. Могилу його й тепер показують під Овручом.

Велику послугу нашому краєві принесла християнська віра: вона стала тим міцним зв'язком, який вдержував укупі окремі племена. Св. князь Володимир, прийнявши сам віру Христову, та охрестивши Киян, як каже літописець, послав в свої уділи своїх синів, а з ними священиків, заповідаючи, щоб кожний з них в своєму уділі вчив і хрестив

*) Це оповідання літопису теж належить до народніх легенд і не згоджується з оповіданням цісаря Константина Багрянороднього, з якого видно, що Ольга прибула до Царьгороду вже християнкою, себ то охрещенне мала раніше десь на Русі.

людей і церкви ставив. Правда, віра християнська була відома в нашій волинській землі ще й раніш до св. Володимира, бо єпархія св. Методія сягала аж до Бугу та Стиру, але християнство того часу в нашій землі не було вірою всього народу, а тільки окремих осіб. Тепер же воно стало вірою державною. Володимир сам побудував церкви по більших містах, сам призначив туди єпископів. Так, на Волині, в м. Володимирі, він збудував муровану велику церкву Успення Божої Матери; мабуть од теї церкви ще й тепер існують останки муру (люде називають їх „Стара катедрa“, в верстві від міста). Там же таки, в Володимирі, він збудував, як кажуть, в один день церкву св. Василя. Ця церква, розуміється, була дерев'яна. Десь пізніше, але теж здавна, на її місці було засновано камінну церкву, яка існує й досі, тільки з переробленими банями. В селі Зимному є й досі кам'яна церква, збудована св. Володимиром, а в ній образ Божої Матери, яким, коли вірити старим переказам, благословив патріарх шлюб Володимира з царівною грецькою Ганною. Окрім того, Володимир, знов таки по переказам старини глибокої, побудував ще такі церкви: в Овручі св. Василя*), в Луцьку—св. Дмитра, й багато будував ще інших церков по інших містах. До м. Володимира він призначив єпископа Степана, родом болгарина. Мав, кажуть, назначити єпископа й до Луцька.

Християнська віра для того часу була великою культурною силою, бо разом з заснуванням церков заводились і школи. Літопис каже, що Володимир послав по всіх містах своєї держави посланців збирати дітей у більш знатних людей, щоб учити їх в школах грамоти. Звичайно, почався всюди плач, бо не розуміли тоді ще люде того, що наука веде до добра.

У. Князівські усобиці.

Ми вже, казали, що князь Володимир роздав свої землі ще за життя синам. В літопису під роком 988 написано:

*) Ця церква теж була дерев'яна. Сучасну камінну недавно відновлену церкву будовано в XIII в.

„посадив (Володимир) першого свого сина Вишеслава в Новгороді Великому, Ізяслава в Полоцьку... Святослава в землі Деревлянській, Всеволода в Володимирі“. Пізніці літописи кажуть, що князем Луцьким був Позвізд.

Року 1015-го Святополк Окаянний убив деревлянського князя Святослава і Всеволод зостався князем на всю Волинь, яка в ті часи була ширша своїми границями, ніж тепер, бо до неї зачислялися й теперішні Галицькі міста: Перемишль, Белз, Теревовль.

Всі землі Київської держави ще раз зібралися до купи під владою великого князя Ярослава Мудрого. Волинь також була під його рукою. На Підляшю Ярослав завоював міста Дорогичин, Мельник, Брянськ.

Після Ярослава, в звязку з новим поділом земель між його синами, часто виникали поміж ними, а після них і поміж їх наслідниками, непорозуміння та суперечки, які часто кінчалися бійкою та змінюванням князів на уділах. Через те й на Волині часто мінялися князі. Так, Ярослав посадив в Володимирі сина свого Ігоря, але через три роки Ігорь перебрався до Смоленська, а Володимирським князем став „ізгой“ *) Ростислав Володимирович (унук Ярослава), який також хутко перебрався до Тмуторокані. Ізяслава Ярославича київського князі вигнали з Києва, через те не диво, що, не вважаючи на право, брат його Святослав послав до Володимира свого сина Олега. Олег згодом пішов у Чернігів на батьківське місце, а Всеволод Ярославич—третій син Ярослава, ставши великим князем Київським, по згоді розділив Волинь між своїми небожами та внуками. Ярополкові Ізяславовичу достався Володимир і Турів, Давиду Ігоревичу—Дорогобуж, а Рюрикові, Володареві та Василькові—Звенигород, Перемишль і Теревовль. Таким поділом Ростиславичі не були задоволені; кожний з них хотів мати Володимир. Через те Ярополка було забито, як догадувалися тоді, з намови Ростиславичів. Забив його власний слуга Нерядець на возі, коли Ярополк їхав до Галичини, в Звенигород.

Давид Ігоревич, занявши Володимир, захопив і Теревовль. Він напав на Василька та виколов йому очи, думаючи за-

*) Ізгой--такий князь, котрого батько не був великим князем, через що й його рід тратив права на великокнязівський стіл.

няти його уділ. Але князі помстилися за Василька, вигнали Давида з Володимира, а дали йому Остріг, Дубно, Чарторийськ, Бужск. Але хутко одібрали й ті городи, а дали Дорогобуж.

Давид Ігорович був дуже неспокійний князь. Все своє життя він ворогував з князями—сусідами, щоб одібрати від них хоч що небудь для своєї користи. З Луцька він вигнав тамтешнього князя Давида Святославича, який став монахом й є відомий в числі святих під назвою Миколи Святоши. Коли Давида Ігоровича прогнали князі в Дорогобуж, то в Луцьку почав князувати Ярослав Святополкович.

89 /
Такі зміни князів не були для нашого краю користними, бо з князями переходили з місця на місце й їх військо та бояре—більш освічені громадянські стани. На місці зоставався лише один темний народ, який од тих князівських змін та ворожнечи мав лиш одне: неспокій, зрушення, нужду. До того всього треба додати, що в ті часи край наш часто пустошили степовики-половці, грабували, заберали людей у неволю.

Про ті смутні часи співець „Слова о полку Ігоревім“ каже:

„В княжих сварках віки людські скоротилися!

Тоді в Руській землі рідко ратаї покрикували,

За те часто, трупи ділячи, ворони крякали,

Та галки мову мовили, на жир хочачи летіти“.

VI. Мономаховичі та галицькі князі.

З 1113 року великим князем у Києві став Володимир Мономах. Його рід зайняв Волинь; з того часу волинськими князями були майже завжди тільки Мономаховичи, а власне—нащадки його внука Ізяслава Мстиславовича. Був час, коли (при внуках Мономаха) Волинь ставала зовсім незалежною від Києва хоч і на короткий час. Тоді не обходилося знову без бійки; бувало навіть так, що на короткий час край переходив до рук не Мономаховичів, але за те було й так, що Мономаховичі, сидячи на Волині, володіли Києвом, який тоді вже став підупадати.

Львівська державна
наукова бібліотека

91

Львів. Бібліотека
АН УРСР

В ті часи волинські князі вже мусіли боронити свої землі не тільки від степових людей—половців, але й од сусідів-поляків, а також і від Литви.

Пам'яткою Мономаховичів у Володимирі zostалася велика мурована церква Успення Пр. Богородиці, яку збудував Мстислав II Ізяславович року 1160-го. Церква та була довгий час поруйнованою, але не так давно її поновлено.

Син того Мстислава—Роман—був вже великим самодержцем Волино-Галицьким, бо зєднав під собою знову Волинь та Галичину. До нього ми вернемося пізніше, а тепер скажемо кілька слів про князів галицьких.

Ми вже казали, як Всеволод Ярославич поділив своїх небожів та внуків землями 1085 року. Отож Рюрик сів у Перемишлі, Володар—у Звенигороді, а Василько—в Тереховлі. То були князі досить енергичні, хоробрі, й через те вони оберегли свої землі, як од своїх князів-сусідів, так і від поляків та угрів (венгрів). З поміж них був найбільше хитрий Володимирко, котрий не дуже вважав навіть на присягу. Він то й зробив Галичину найдущою з українських земель того часу й передав своєму синові Ярославові Осмомислу свою державу в розквіті сили й могутності. Той самий, про якого ми вже згадували, співець „Слова о полку Ігоровім“ такими словами звертається до Ярослава:

„Галицький Осмомисле, Ярославе!

Високо ти сидиш на своїм золотокованім столі,

Підпераючи гори Угорські своїми залізними полками,

Заступивши дорогу королеві, замкнувши ворота Дунаю,

Кидаючи каміння за оболони, правячи суди до Дунаю!

Ти одмикаєш ворота Києва,

Ти стріляєш з батькового золотого стола султанів за землями!“

Ярослава шанували всі тогочасні князі. Те, що галицький князівський стіл переходив од батька до сина, зміцнило державу, але ще зробило й те, що в Галичині придбало силу й боярство, що почало втручатися в князівські справи. На той час це було з'явищем незвичайним, князі з тим не хотіли миритися. Через те виникав неспокій і син Ярослава—Володимир—не міг вже протягом цілого свого життя погодитися з боярами, часто

з примусу кидав Галичину, то знов вертався до неї. Він не лишив після себе законних дітей, а через те після нього Галичину забрав Роман Мстиславович, князь волинський.

VII. Роман Мстиславович.

Праправнук Володимира Мономаха, князь Волино-Галицький Роман, після довгого заколоту в нашому краєві, зібрав під свою міцну руку давні правобічні українські землі, зумів оборонити їх од ворогів. А ворогів тих тоді було багато: й половці, й ляхи, й венгри, й литва. Особливо помітною була праця над приборканнем та освітою литовського племені ятвягів, що сусідили з державою Романа з півночі від Підляшя. То був дикий народ, і Роман, взявши від них полоненників, вперше примусив їх до хліборобства. Ятвягам здавалося те хліборобство непотрібним, дуже тяжким, і вони нарікали на Романа. З приводу того один з них зложив тоді приказку, яку передає літописець: „Романе, Романе, лихим живеш, Литвою ореш“.

Роман успішно воював і з поляками, очистив од них Люблинську землю та поширив свої володіння аж за Вислу в Сандомирщину.

Роман був чоловік розумний: він не старався здобути собі Київ, як це робили інші князі, а звернув всю свою увагу на Галичину, та прилучив її до свого Волинського князівства. Підупалий Київ, не був для Романа принадним, а через те, здобувши Київ, він дав його своєму братові Ярославові, який став у залежність од Романа. За те, що Роман у Галичині приборкав бояр, які гнобили простий народ, він придбав собі велику славу та любов народа. Вся Україна, як каже літопис, називала його своїм „великим князем“, „самодержцем всеї Русі“.

Народня легенда про Романа, яку записано в літопису, каже, що почувши про славного князя, римський папа Іннокентій III прислав до Романа посланців своїх, маючи замір взяти його під свою руку. Але як послі забалакали про те, що папа може наділити Романа землями, Роман вихопив

меча та гордо сказав, що його діди й він сам добували собі землі тільки оттаким мечем, а не якимись іншими засобами. Посланці засоромилися, та вже більше не зачіпали гордого Романа.

Роман також зносився й з византийським імператором Олексієм Комненом. Коли Олексія вигнав з батьківщини його небіж, Роман дав йому притулок у себе в Галичі. Може бути в зв'язку з тим фактом Роман поставив на Білавинській башті під Холмом двухголового орла—герб Візантії.

Але Романові не судилося завершити своє діло так, як він того бажав. В часи найбільшої своєї слави він був зрадливо вбитий на полюванні ляхами під Завихвостом 1205 року. Після нього зостався володарем Волино-Галицької землі син його Данило.

VIII. Данило Романович.

Данилові був всього четвертий рік, як умер Роман. Через те нема дива, що після смерти Романа почалися непорядки. Молодому Данилові з його меншим братом Васильком приходилося кілька раз переховуватися та шукати помочи то в венгерського короля Андрія, то в польського—Лешка. До 1214 року тяглися непорозуміння, поки Данило твердо осів на Волині. З 1228 року він став Галицьким князем, та вдвох із Васильком володіли тими обома князівствами, до котрих прилучили й Київ. Василько жив у Володимирі, а Данило заложив свою столицю в Холмі збудував там замок, населив місто ріжними ремесниками, купцями, так що, каже літопис, „було життя“. В Холмі, селилися всякі люде: й німці, й ляхи, й татари, й всякий, хто знав, яке користне ремество, або провадив якийсь гандель. Данило побудував у Холмі дуже хороші церкви, приоздобив їх хорошими образами, які вивіз між иншим з Овруча, переселив сюди єпископа з Угровеська, або Угруська, де жив він з початку, одним словом, столицю свою прикрасив так, як не були в ті часи приоздоблені інші міста.

Але Волинь та Галичина пережили за князювання Данила не тільки часи великої слави; пережили вони й велике нещастя: то був татарський погром. З далекого сходу найшли на нашу землю Монголо-татари. Руйнуючи все, пройшли вони землі московсько-суздальські, рязанські, дійшли аж до верхньої Волги, а потім повернули в чорноморські степи на половців. З осені 1239 року прийшли вони на Україну, здобули Переяслав, Чернігів, а на другий рік—Київ. Як не оборонялися Кияне, але місто було розбите, разграбоване, спустошене. Від Києва Батий, татарський отаман, повернув на Волинь, Галичину, Угорщину. Всі більші міста та села були зруйновані татарами, але не так, як спустошені були московсько-суздальські землі. Багато полонянників та полоняниць пішли в неволю бусурманську з руками, звязаними за спину „сирицею“, пішли одні на продаж, другі на втіху в хареми, коли мали хорошу вроду. Чимало пісень оплакує долю наших бранців-полонянників. От уривок одної зложеної тоді, або трохи пізніше:

За горою вогні горять,
Там татари полон ділять.
Село наше запалили
І багатство зрабували,
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей везуть:
Коло шиї аркан вьється,
А по ногах ланцюг бьється...
А я бідний з діточками,
Піду лісом стежечками.

1242 року Батий повернув назад на схід. В краєві настав спокій, але не на довго.

1245 року татари прислали до Данила посланців з наказом: „Дай Галич або признай себе данником хана“. Данило побачив, що коли він не поклониться ханові, то його землі хан оддасть кому другому й поїхав в Орду.

Не близька то була дорога та не безпечна. Але Данило був чоловік твердої волі, рішучий, до всього звиклий. Тяжка

була дорога, ще тящий був той поклін, якого він мусів би зробити перед ханом, як своїм владикою. Але хан того не вимагав од Данила. Він знав силу того князя, а через те ласкаво прийняв славного українського лицаря, „короля руського“, держав у себе 25 днів, та відпустив на волю. Літопис оповідає нам про цю зневагу князеві, батько котрого був королем, з великим жалем: „О, гірше лиха честь татарська! Князь на колінах, його звать холопом, од нього хотять подати, він життя не сподівається, а на нього грозьби приходять!“ Данило визнав себе татарським спідручником, але, вернувшись до дому, тихенько почав будувати кріпости, готуватися до війни, а тимчасом повів переговори з папою Римським, щоб той дав поміч для походу на татар. Папа був радий залучити Данила та всю Україну в свої сіти, обіцяв Данилові поміч, прислав йому навіть королівську корону, але війська не прислав, а через те Данило порвав з ним стосунки.

IX. Війна Данила з татарами.

Недождавшись нізвідки допомоги, Данило сам почав війну з татарами. Коли вмер Батий, а в орді почалися непорозуміння, Данило пішов війною на Поділля, зайняте татарами, взяв місто Бакоту, та відбив татарського ватажка Куремсу від Кремянця. Не обмежуючись тим, він пішов далі на ті місця по верхньому Бугові, по Случу, Гориню та Тетереву, де держалися татари й всі ті громади з українського селянства, котрі захотіли скористуватися нагодою татарського погрому, щоб вийти з підвладности волинським князям. Видно, що дуже багато вимагали від люду волинського ті князі, коли народ пішов на таку зраду. З тих всіх громад складалася так звана Болохівська земля, що сю назву взяла від міста Болохова, тепер не існуючого, на верхньому Бугові. Болохівці мали своїх виборних князів і захотіли тепер відокремитися під зверхністю татар. Данило бачив ясно, чим загрожує йому таке сусідство з татарами та витворення якоїсь нової ворожої держави. Через те він пішов на Болохівців війною, спалив до чиста Звягель, котрий передався татарам, зруйнував усі ті міста й села, де трималися Болохівці. Така незви-

чайно сувора кара настрашила другі болохівські громади і через те небезпечний для всього князівства народній рух від того часу мусів згаснути. Не поміг Болохівцям і Куремса, котрому хан доручив був захищати західні татарські улуси, та допомагати татарським данникам—болохівцям. Видно, що й татари боялися зачіпати сильного галицько-волинського князя. Тільки заступник Куремси—Бурундай потрапив зробити вдатний захід проти князя Данила. Бурундай був чоловік хитрий. Він заспокоїв Данила, що похід його має заміром не Волинь, а Польщу. Тимчасом він дізнався, що всі Романовичі безпечно зібралися до Володимира на весілля Василькової доньки, та, несподівано підступивши під границю, став вимагати від волинських князів, щоб вони зустріли його, як старшого. Данило послав до Шумька назустріч Бурундаєві брата свого Василька, сина Льва, Холмського владика Іоанна, багато подарунків і питва, а сам пішов у Польщу та в Угорщину просити королів допомоги проти татар. Бурундай дуже нагнівався, що не сам Данило вийшов йому назустріч, сильно кричав на Василька та на Льва. „А владика стояв у великім страху з подарунками“, каже літописець. Дійшовши до Володимира, Бурундай почав вимагати, щоб Василько розкидав збудовану в Володимирі твердиню. Василькові шкода було розкидати мури; він, думаючи догодити Бурундаєві, спалив місто, але стіни zostалися. Тимчасом Бурундай, переночувавши коло села Пятидні, знову послав до Василька післанця з домаганням зруйнувати мури. Нічого було робити: Василько й те зробив. Тоді Бурундай пішов до Холма—Данилової столиці. Холмщане не злякалися Бурундая, бо знали, як кріпко збудоване їх місто. А до того ще й Василько дав їм знати, щоб вони трималися. Отож Бурундай побачив, що не жарт і відійшов од Холма, зруйнувавши тільки околиці. Розкидані були мури й інших городів волинських та галицьких. Своїми руками мусів Данило руйнувати те, над чим старався протягом всього свого життя.

Почувши, що татари повернули в свої степи, повернувся до дому й Данило. Він переконався, що одною своєю силою не можна дати ради татарам.

1264 року він помер у своєму Холмі. Там його й поховали в церкві Пречистої, котру сам він збудував.

Смерть його гірко оплакала вся Україна*). За мудре князювання літописець називає Данила „другим по Соломоні“.

Х. Заступники Данила Романовича.

Після Данила в Холмі зостався князем син його Шварно, котрий був зятем литовського князя Мендовга, а через те наслідував литовський великокняжий стіл. Але Шварно недовго княжив; був він щиро покірним своєму дядькові Василькові, князеві Володимирському, якому корилися й другі братанці.

Василько недовго пережив свого брата Данила (ум. 1271 р.).

Він передав свою державу синові Володимирові. Це був дуже добрий князь, великий філософ та книжник, приятель книжності й мистецтва. Слабий здоровем, цей князь не мав змоги здобувати вояцької слави; зате він зажив слави філософа та доброго чоловіка; як каже літопис, він роздав всю свою маєтність народові, щоб допомогти йому після татарського розгрому. В м. Любомлі він побудовав гарну церкву св. Юра, обдарував її образами своєї власноручної роботи, справив їй хороші дзвони, яких ніде не було. Там, в Любомлі, він часто проживав, там він і вмер 1289 р. від тяжкої хвороби (рак челюсти). Коли вмер Володимир, а також коли вмер луцький князь Мстислав Данилович, вся Волинь та Галичина з'єдналась під рукою Юрія, внука Данилового, котрий 1301 року став вже називати себе „королем Русі і князем Лодомирії“. Він мудро та з великою славою порядкував у своїм королівстві шістнадцять літ, поки не наложив своєю головою під час війни з Литвою під Володимиром.

Після Юрія Львовича зосталося два сини—Андрій та Лев. Литовський князь Гедимин незабаром одібрав од Льва Луцьке князівство, а Андрій також не довго був Холмським князем, бо 1324 року помер. Зосталося з покоління Романа

*) В часи князя Данила вже цю назву вживано як звичайну для тих земель, що біля кордону з ляхами або татарами лежали. Під роком 1213-м літопис каже: „Данило, коли вертався до дому таїхав з братом, то заняв Бересть, Угровеськ, Верещин, Столпе, Комов і всю Україну“. (Іпат. літ. 490). Всі ті міста в Холмщині, та поблизу.

Галицького тільки дві князівни. Одна з них—Буша була за-
мужем за Любартом Гедиминовичем, князем литовсько-во-
линським, а друга Марія—за мазовецьким князем Тройденом, од
котрого в неї був син Юрій. Любарт наслідував Волинь, а
Юрій—Галичину. Любарт був православний, а Юрій хоч та-
кож був вихований по православному своєю матирею, але, з
намови польського короля, перейшов на католицитво та став
кривдити православних галичан, даючи всюди перевагу над
ними полякам, за що наложив своєю головою: його строїли в
Володимирі 1340 р.

Тоді папа, щоб покарати галичан, наслав на них польсь-
кого короля Казимира Великого. Казимир заняв Львів, Пере-
мишль та інші міста, але волиняне та галичане згуртувалися
під проводом Любарта Гедиминовича, хороброго боярина
Дедька, та князя Данила Острожського, тай вигнали Казі-
мира. Цілим краєм став володіти Любарт (до 1349 р.). Але
через 9 літ Казимир зібрав більшу силу, тай знову заняв
Галичину й частину Волині.

Доба Литовська (р.р. 1340—1455).

І. Литва та її політика

Як раз тоді, коли на Волині згасав рід галицько-волин-
ських князів, і галицько-волинське князівство підупадало, в
сусідстві з ним, на північному сході, витворилась нова дер-
жава, яка прилучила до себе частину українських земель,
переняла від наших предків їх українську культуру та й ста-
ла на де-який час оборонцем її й нашого народу від польсь-
кої неволі. Тою державою була Литва.

Ми вже не раз згадували де-яких Литовських князів, але
ще нічого не казали про саму Литву. То був народ осібно-

племені, яке складалося зі скількох галузок: ятвяжської, латишської, пруської та жмудсько-литовської. Жив він по ріці Німану, сягаючи на півдні мало що не до Припяти. Була це сторона бідна, земля неродюча, народ її дикий, хижий, цілком неосвічений. Сусідство з волинсько-галицькими землями сприяло близькій знайомості Литви з українським народом та його культурою й звичаями. В XIII в. з півночі почали на Литву наперати хрестоносці або крижаки (німецькі лицарі) що побуджувало Литву зближатися з нами. Литовські князі часто женилися на дочках наших князів, а знов наші князі женилися на Литовських. Через такі шлюби Литва й Україна дуже тісно поєдналися, майже всі наші українські землі з Києвом разом, в половині XIV віку вже були під владою литовських князів. Коли волиняне та галичане вигнали короля Казимира з свого краю, а вибрали за волино-галицького князя Любарта Гедиминовича, то вже з того часу, можна сказати, Волинь цілком увійшла в склад князівства литовського й стала під владою Литви. Але та литовська зверхність не була для нашого краю тяжкою. Без гвалту Литва займала українські землі й не ламала вона ні місцевого звичаю, ні культури. „Ми старовини не рушаємо, а новини не уводимо“, говорили литовські князі, бо вони добре бачили, що, становлячи зі своїм литовським населенням ледве $\frac{1}{10}$ частину своєї великої держави (бо $\frac{9}{10}$ було земель українських), вони не мають змоги тримати забрані землі в своїй владі йнакше, як лагідністю. Треба було політикувати, й литовці вміли те робити, як найкраще. Вони бачили, що українська культура вище від литовської, а через те вони стали самі переймати українську культуру, мову та звичаї, навіть переймали з культурою й православну віру, яка завжди була вірою українського народу. Сини Гедимина всі христяться в православній вірі, женяться на наших княжнах, свій рід виводять од давнього руського княжого роду. Дочки Гедимина виходять заміж також за руських. Таким чином, як ми бачимо, литовський княжий рід був сильно прихильний до всього русько-українського, православного, й коли-б тільки не трапилося злучення Литви з Польщею, то могло б бути, що з Литви склалася б цілком руська держава, яка зєднала б Литву з Україною навікі.

II. Любарт Гедиминович.

Перший волинсько-литовський князь Любарт Гедиминович більш як сорок літ князував на Волині, маючи столицю в Луцьку. Ще й тепер там можна бачити останки тих мурів та твердинь, що побудував був він у своїй столиці за тих часів. Будував такі мури всякий князь в своїх городах, щоб мати захист од ворогів, бо війна була тоді майже постійним явищем і тільки за мурами можна було рахувати себе безпечним вод ворога. Тоді ще не знали теперішних гармат, які так легко розбивають мури, що вже не варт їх і будувати.

Ми вже казали про те, як волинсько-галицьке боярство з Любартом на чолі, та з „начальником Руської землі“ — Дедьком, та князем Данилом Острожським вибили польського короля Казимира з Галичини та Волині. До 1348 року Галичина зоставалася під владою Любарта. 1349 року Казимир, скористувавшись тим, що литовські князі були розбиті хрестоносцями, несподівано напав на Литву; одібрав од Любарта Галичину, Холмщину та частину Волині. Литовські князі знов з'єднались, ще кілька літ воювали з Казимиром, то отбіраючи землі, то знов оддаючи їх Казимирові. Нарешті, 1366 року війна скінчилася миром. Казимир забрав всю Холмсько-Белзьську землю, Володимир та округи: Городельський, Любомльський, Турійський, Ратеньський, Кошарський і Влучимський, а також міста: Кремянець, Перемишль і Олесько. Любартові лишилися: Луцьк, Стіжок, Данилів, Закаміне, Шумськ, Остріг, Полонне, Межибож та частина Володимирського Поліся: Ветли, Камень, Мелниця та инш. Після смерти Казимира Любарт з братом Кейстутом одвоював Володимир. Згодом до Любарта перейшли від Польщі й ще де-які Волинські міста (Кремянець).—Після Казимира королем Польським став Людовик Угорський, який передав Галичину своєму підручному князеві Владиславу Опольському. Ото ж од нього й одвоював Любарт волинські міста. Землі белзьсько-холмські та Підляшше так і зосталися від того часу під Польщею.

Київом правив якийсь князь Хведір, спідручник татарської орди. Великий князь Литовський Ольгерд одібрав од нього Київ та віддав своєму синові Володимирі Ольгердовичу. До Києва прилучена була тоді також частина Волині з містами

Житоїром та Овручем. Отже Волинь за часів Ольгерда цілком входила в литовське князівство, але була поділена між Любартом та Володимиром Ольгердовичом. То були князі українізовані, трималися віри православної, трималися наших звичаїв та щиро боронили наш край од усяких ворогів.

Ольгерд умер 1377 року, лишивши аж 12 синів. З них ми вже знаємо Володимира Київського, а ще мусимо знати де-що про Ягайла та Свитригайла, котрі одіграли в житті нашого краю велику роль.

III. Ягайло.

Король польський Казимир умер бездітним, а його небіж-Людовик угорський також не полишив після себе сина, а тільки доньку—Ядвигу. Молода королівна вже була заручена й навіть звінчена з австрійським княжичем Вільгельмом, але польські пани, не маючи жадної охоти підпасти під владу німця, умовили Ядвигу вийти заміж за литовського князя Ягайла; таким чином була можливість злучити Литву з Польщею під одною короною, чого польські магнати вже давно домагались. Ядвига довго не згоджувалася йти за Ягайла, бо щиро кохала свого Вільгельма, але пани та духовенство таки вмовили її зробити ту жертву для Господа Бога, як вони казали, та батьківщини.

Отож 1386 року литовець Ягайло, який вже був охрещений в православну віру з іменем Якова, зрікся православія, взяв шлюб з католичкою Ядвигою й пообіцяв: 1) що всі народи, які йому підвладні, й він сам приймуть католицьку віру; 2) що Литва зо всіма землями, які до неї належать, прилучиться до Польщи; 3) що українські землі—Холмсько-Белзьська земля, Волинь та Поділле будуть також прилучені до Польщи. Та умова зветься в історії „Кревською унією“, бо була зроблена в м. Крево, Минск. губ. Вона має дуже велике значіння в історії нашого народу й краю зі взгляду на свої наслідки, бо з того часу, після прилучення нашої Волині, як і цілої держави литовської до Польщи, в нашу багату землю почали наїзджати поляки, почали помаленьку прибирати до своїх

рук всякі уряди та ласі шматочки землі, а наше українське панство почало переймати від тих зайдів їх мову, віру і звичаї та стало польщитись, вирікаючись таким чином свого народу.

Свою обіцянку Ягайло виконав зразу, поскільки вона торкалася його самого: ще перед шлюбом він другий раз хрестився вже на католицьку віру в краковському костелі й назвався Владиславом. Чотори його брати засталися православними. Не захотіли католицтва й де які з литовських бояр; двом із них тут же таки на весіллі було стято голови.

Зрештою Ягайло виконував свої обіцянки, котрі торкалися віри, не завжди збройною рукою: він видав скільки законів, якими мав перевернути всіх своїх підданців на поляків. 1413 року Ягайло скликав у Городлі (на р. Бuzі, недалеко відм. Грубешова) сойм, на котрому обьявив, що він зрікається своїх фєвдальних прав, тоб-то прав господаря всіх земель в державі, а дарує їх в власність литовської та руської шляхти, коли вона перейде на католицтво. Доньок своїх та сестер та шляхта повинна видавати заміж тільки за католиків. Уряди воєвод та каштелянів він обіцяє давати лише католикам.

Всі ті заходи Ягайла мали своєю метою обмежити права українського та литовського народу, прилучити литовсько-українські землі до купи з Польщею, зпольщити всі ті народи, насадити замість української культури польську. Але литовсько-руські князі та бояре догадалися, чого саме добивається Ягайло, та були з того, розуміється, не раді. Їх незадоволенням скористувався Витовт, син Кейстута, дядька Ягайлового, якого Ягайло звів зі світу. Витовт почав боротися з Ягайлом та добився того, що Ягайло мусів признати литовське князівство окремою державою під управою Витовта. Але воно все таки увійшло в звязок з Польщею під зверхністю Ягайла.

IV. В и т о в т.

Витовт був великим князем Литовським з 1392 р. до 1430. Для Волині його князюване мало такі важні наслідки, що про нього треба де-що більше розказати.

Скористувавшись незадоволенням литовсько-руських бояр та князів на Ягайла, Витовт захопив у свої руки владу, але не на користь тих самих бояр та князів, а на їх погибель. Погодившись з Ягайлом, Витовт приборкав всіх більших князів та бояр на Україні, та став сам одновладцем. Окремі князівства тепер стають звичайними провінціями і тратять навіки свою минулу славу. А Витовт тим безпечніше пристає на ті утиски для православних українців, які розпочинав та проводив у життя Ягайло, бо не було вже нізвідки сильної опозиції *). Сам він хоч тримався ще наших звичаїв та укладу життя, але вже не раз міняв свою віру, а через те не мав з боку народу українського великої до себе пошани. Через те проти Витовта і зміг виступати при допомозі українсько-литовських князів брат Ягайла—Свитригайло, котрий був прихильним до православних та мав серед наших князів своїх друзів.

Вмішавшись в татарські справи, Витовт накликав на себе ворожнечу з боку Едигея—татарського хана. Едигей 1399 року розбив Витовта та пройшов зі своїми загонами всю Київщину й Волинь, аж до Луцька, зруйнував Житомир та Овруч.

Війною з німцями, яких було розбито 1410 року під Грюнвальдом, Литва ще більш знесилила себе. Польща бере над Литвою та Україною перевагу. Городельський сойм, про який ми вже говорили, робить унію Польщі з Литвою користною цілком тільки для Польщі. Хоч Витовт і видав грамоти, котрими він забезпечував права православної віри, хоч він старався й про окремого митрополита для Литви, хоч він дбав про з'єднане церкви східньої та західньої, для чого посилав од української церкви представників на Констанцький собор, а всеж він не придбав собі прихильности з боку українського народу, бо всі бачили, що Витовт не стоїть на національному українсько-руському ґрунті.

Не задовго перед своєю смертю Витовт звернув на нашу Волинь увагу всього світу. Зтрівожений небезпекою, яка насувалася з боку турок, Витовт скликав у Луцьку з'їзд володарів мало не всіх держав Європи. Був тут Ягайло, король польський, був німецький імператор Жигимонт, був Московський князь Василь Васильевич з митрополитом Фотієм, був

*) Одпору.

король Данський, був папський посланець, був grosмейстер Пруський, воевода валахський, хан Перекопської Орди, посланець імператора Византийського та багато ще дрібних князів та бояр. Правда, з тої наради нічого не вийшло, але старому 80 літньому Витовтові, за його гостинність, імператор німецький вислав королівську корону. Але поляки переняли на дорозі посланців і корону одібрали. Так і не получив старий Витовт королівської корони. Він після того швидко помер.

В С в и т р и г а й л о.

Поскільки Витовт з Ягайлом вкорочували права литовсько-руського народу, постільки останній покладав свої надії на те, що, як стане великим князем литовським Свитригайло, то всім стане легше. Через те, коли вмер Витовт, Українці, Білорусини та Литва вибрали своїм великим князем Свитригайла. Ягайло мусів на те згодитися, Свитригайло отверто став говорити про незалежність Литви від Польщи, а через те виникла війна з поляками, які захотіли відібрати від Литви Поділле. Волинь стала тереном битв; Володимир поляки спалили, Луцьк спалив сам Свитригайло. Кінчилась війна згодою. Свитригайло одвоював східну Поділь та Волинь.

Поляки все ж таки не давали Свитригайлові спокою. Вони виставили кандидатом на велике князівство молодого брата Витовтового—Жигимонта Кейстутовича, який і пійшов на Свитригайла війною і примусив його втікати. З того часу Литва відійшла під Жигимонта, а під Свитригайлом zostалися лише Українські землі. Війна ще тяглася довго, але все більш сили заберав Жигимонт. Волинський князь Хведір Острожський та пінський Олександр Ніс помогали Свитригайлові до кінця, але він не мав щастя, мусів ховатися по чужих краях, аж поки Жигимонта не було забито. Ще раз тоді піднявся Свитригайло на ноги, вернувся на свою Волинь до Луцька. Українці знов підняли питання, щоб вибрати Свитригайла на великого князя Литовського, але литовці захотіли забрати владу цілком у свої руки, та вибрали на великого князя Ягайлового сина Казимира (старший його

син, Володислав, став королем польським). Свитригайло так і зостався доживати віку тільки волинським князем. Умер Свитригайло в Луцьку 1452 року.

Київ разом з Житоміром та Овручом Казимир Ягайлович оддав Олелькові Володимировичу, своєму стричньому братові. Той Олелько був добрий, розумний князь, всі його поважали. Ще, як умер Витовт, то його хотіли вибрати на великого князя Литовського, Казимир знав, що як він одступить Київ Олелькові, то вся Україна буде йому вдячною. Так воно й сталося.

Умер Олелько 1455 р. Один син Олелька—Семен—був до живоття князем у Кієві, а другий—Михайло—в Копилю на Волині, та в Слуцьку.

Доба польська (1455—1795 р.).

I. Перші проби зпольщення українського народу.

За смертю Свитригайла та Семена Олельковича не стало на Волині удільних князів, а хоч і були ще де-які князівства, та вже вони були тільки величезними маєтками, а не державами, а господарі їх були слугами великого князя, а не самовладцями в своїх уділах. Згодом Волинь з Литвою підпадають під Польщу, хоч і мають свого великого князя. Звичайно, робилося так, що один з Ягеллонів (потомків Ягайла) ставав королем Польщі, а молодший його брат—великим князем на Литві. Коли-ж померав король в Польщі, поляки виберали за короля великого князя Литовського, й ті дві держави знов злучалися на де-який час. Так було з Казимиром Ягайловичом, Олександром зятем московського князя Івана III, Жигимонтом I і Жигимонтом-Августом. Литовці не раді були з того, що поляки заберали від них князів, бо, зробившись польськими королями, вони забували про Литву, дбали не стільки за її інтереси, скільки за польські.

А ще гірш було те, що життя простого люду стало дуже тяжким через вплив панських поглядів та польських звичаїв на наше панство, що починає тими часами уживати польської назви „шляхта“. Для своєї користи вони випрошують од королів так звані привілеї, котрі надають їм ріжні права польської шляхти*). Всі ті права йшли на зневагу та на згіршення становища „посполитого люду“—селянства та міщанства. Через покровенство з ляхами та вихованне в польських школах наші пани часто міняють свою православну віру на католицьку. Згіршувалось становище Волині ще через те, що тими часами в сусідстві з нею витворилася сильна татарська орда в Криму. І нашу Волинь одвідали не один раз ці ворожі та хижі татари: 1469 року сюди заглянули вони під проводом Мамаки; тоді вони зруйнували Житомир, Кузьмин, Володимир і Кременець. 1482 року орди Менгли-Гирея, а 1484 та 1489 року знов інші орди добре погосподарили в нас. 1491 року вони знову розгромили Волинь, спалили Володимир, але зате й самим їм досталося під Заславлем од Луцького старости, князя Семена Гольшанського. Найбільшу славу в боротьбі з татарами заслужив князь Костянтин Іванович Острожський. Князі Острожські були найзаможнішими на Волині й завжди були оборонцями православної віри, коли їй все більше стало загрожувати чуже католицитво. Вже Ягайло, як ми знаємо, видав з Витовтом закони, котрі обмежували права православних. Другі королі старалися зі свого боку додати щось до того, щоб обернути український православний народ на поляків-католиків. А для того вони зманювали наших князів усякими шляхетськими вольностями, старалися їх пополячити й покатоличити, а потім через них і весь наш простий народ. За для того була запроваджена й віра така, яка була чимсь середнім між православієм і католицизмом—унія. Отже коли Московський митрополит Ісидор на Флорентійському соборі признав унію і зате його з Москви прогнали, польський король Володислав III признав Ісидора, признав унію та видав 1443 року привілеї, яким рівнялось в правах духовенство уніятське з латинським; це зроблено було навмисне, щоб заманювати в унію. Казимир також хотів пе-

*) Пізніше (р. р. 1529 та 1566) ці права були об'єднані в збірках, які називались Литовським статутом.

ретьягнути православних на унію, бо прийняв на Литовську Митрополію Григорія Болгарина, Ісидорового протодіякона. На щасте, православні тоді твердо держалися своєї віри. Григорій побачив, що нічого не зробить, тай постарався й самому собі добути затверження на митрополії од Константинопольського патріарха. Тоді його визнали всі.

Що далі—то все польські утиски зростали. Польські королі та магнати що раз більше будували у нас, по Волині, костелів та кляшторів, що раз трудніше приходилося православним. Багато тих костелів та кляшторів од того часу ще й тепер стоїть всюди на Волині, а од багатьох одні вже руйнишилися.

Тоді наші люде почали гуртуватися коло своєї церкви, засновували братства, давали поміч одні одним, закладали шпиталі, школи, в більших містах—друкарні, щоб друкувати книжки. Так боролися братства зі своїми ворогами. Сліди тих великих і дуже користних братств збереглися ще й до нашої пори: і тепер ще всюди при наших церквах на Волині існують братчики й сестрички.

II. Народне життя.

Треба все-ж таки сказати, що життя народу волинського в часи литовсько-польського панування, поки існувала династія Ягеллонів, не можна назвати зовсім тяжким. Розуміється, королі польські були не такі близькі до народу, як свої князі, але й вони поки що стереглися надуживати свою пригнічуючу силу, щоб перекроїти український народ на поляків. І вище згадані Литовські Статути це ще не зовсім польське право того часу. Вони не мало затримують прав переднійших, українських, які за часів київських були зібрані в так званій „Руській Правді“.

В ту пору, яку ми описуємо, волинське громадянство поділялося на такі стани, або верстви: 1) Князі, які вже стали людьми служилими, а не удільними, як перше; 2) Зем'яне, це були нащадки переднійших українських бояр, які не мали князівських титулів, але часами були заможнішими від де-яких

підупалих князів*). І князі і земляне (шляхта) були обов'язані військовою послугою в залежності від кількості своїх маєтків, і виконували ту службу, коли того вимагав уряд. Часами це була й дуже дрібна шляхта, яка користувалася тільки своїм шляхетським походженням, бо мала на це доказ в документах. Ще й тепер багато є такої шляхти, часто покатоличеної, наприкл., в Овруччині, де вона заселяє цілі села (Беги і т. и.). 3) Бояре. Це були також вільні люде, дрібна шляхта, але вони вже не могли доказати свого шляхетства і через те не користувалися правами землян, а служили при замках і несли військову службу. 4) Міщане, або горожане, купці, ремесники, хлібороби. 5) Вільні господарі, „смерди“, або „поспольство“. Одні з них сиділи на королівських землях, другі на землях великих панів. Були ще тоді й невільні люде, яких дуже багато було за Київської доби; під кінець теї доби, яку ми описуємо, бідне селянство було перевернуте на кріпаків, йому вже було заборонено переходити з місця на місце. Через це невільництво буцім зменшується, бо кріпак для пана був таким самим, але більш користним невільником, як переднійший „холоп“.

Вже Жигимонт I став роздавати полякам на Волині великі землі, маєтки. За королівськими свояками (в Крем'янці—королева Бона і т. и.) та прислужниками на Волинь кинулося з Польщі багато панків та підпанків. Цей рух стрівожив українське та литовське шляхетство і воно стало скаржитися королям на порушення старих його прав, вольностей та звичаїв. Але королі на те зовсім не вважали. Мало того, останній з ягеллонів, Жигимонт-Август, бездітний, маючи на меті звязати на віки Литву та Русь з Польщею, року 1569-го зробив ще одну так звану унію, то-б то таку згоду, що всі ті три держави—Польща, Литва і Русь—зливалися в одну державу. Литовці та українці не хотіли підписувати теї унії, на колинах молили короля не робити того, а коли король не погодився з ними,—роз'їхалися самовольно з Люблина. Король настояв на своєму: то хитрощами, то погрозами таки примусив підписати усіх та присягнутись на ту політичну унію.

*) Ціх князів, нащадків колишніх українських та литовських князів-спідручників було на Волині більш ніж в других землях, через що вона називалася часом „князівським гніздом“.

Найперше примусили це зробити наших волинських панів, а потім подольських і київських*). Але волинські пани, як православні, благали короля підтвердити ще раз права православної віри, якими та віра має користуватись і в єдиній тепер вже польській державі. Король, правда, ствердив давні права, скасував навіть обмежене для православних панів займати державні уряди, але то мало що значило, бо в Польщі вже назрів замір обернути всіх українців спершу на католиків, а потім на поляків.

З часів Люблинської унії на нашу Волинь та взагалі на Україну кинулися поляки вже цілими юрбами, безупинно зайняли тут всякі уряди, які були заняті до того часу нашими людьми, зайняли високі посади, завели своє право, свої порядки, і нашому народові стало зовсім тяжко. Особливо тоді тяжко зробилося, коли пани-поляки стали гендлювати з загрою хлібом. Перше вони продавали туди шкіри, мед, худобу, де-хто гендлював поташем, смолою, дьогтем, попілом, для чого псувалось дуже багато ліса. Це дуже тяжко одбивалось на добробуті нашого народа. Але коли загрою стало бракувати хліба, то ї стали звідти питати, чи не можна замість поташу та попелу возити Бугом, Сяном та Вислою великими човнами-ком'ягами збоже. Пани ї стали більш засівати нив, для того стали одберати поля у селян, а їх переводити з волюки на півволюки, з півволюки на город, а де-кого zostавили в одній халупі; через те народилось багато бідних людей, так званих халупників. Всіх же запрягли до такої панщини, що бідний селянин не міг zostавити для себе вільним навіть одного дня на тиждень. Мало того, все, що можна було, пани обложили даниною; стави, млини, греблі, худобу, бжджоли—все те обложили даниною, бо кожний хотів придбати собі грошей як найбільше. Шляхта жила так роскішно, як нігде в світі; пани любили нічого не робити, добре вдягатися, часто полювати або воювати. Великі пани любили тримати при собі дрібну шляхту для послуг і розривок, при дворах держали безліч слуг. На все треба було коштів. От їх то завжди давав панові готовий до послуг жид, а сам за те брав у пана в аренду ї на відкуп все, з чого тільки мож-

*) Дрібна шляхта одразу пішла на згоду з королем, бо вона собі жадала як найбільше та найшвидче прав польської шляхти.

на було мати прибуток, який він умів незмірно побільшувати. Мужики тяжко стогнали, та все більше втікали на схід в степову Україну, де не було панської влади, і там робилися вільними козаками.

III. У н і я.

Поруч з утиском економічним та соціальним ріс в українських землях, що були під Польщею, утиск релігійний. Вже ми казали, як польський уряд перетягав українське шляхетство на католицтво ріжними способами: то обіцянкою ріжних шляхетських вольностей, то зрівняннем з поляками, то високими посадами в сенаті. Багато родів з наших волинських і взагалі українських князів пішло на таку принаду. Але поляки бачили, що посполитий народ не можна зловити на такий гачок, що його треба ловити хитрощами. В цій справі їм помогли хитрі ченці-езуїти.

В часи Жигимонта-Августа у нас на Волині, як і в Польщі, появилась сила-силенна всяких сектантів, які наплодились в звязку з реформаційним рухом, що піднявся був під той час в Європі. Лютер, Кальвін та другі релігійні реформатори, що зробили заколот у європейській вівчарні Римського папи, знали, що король Жигимонт-Август прихильний до них і до їх нової віри; вони присвячували йому свої твори. Отже через таку прихильність того короля до протестантства, на Литві та в Польщі з'явилась сила протестантських сект. Католицькі біскупы стрівожилися та закликали на боротьбу з сектантами езуїтів, які вже прославилися всюди по світі, як дуже хитрі та справні оборонці та пропатори католицької віри.

З'явилися езуїти спочатку у Вільні. Гарною отправою служби Божої, заснованням шкіл, улаштуванням всяких процесій та міссій *) вони звернули на себе увагу всього насе-

*) Міссіями звалися такі отпусти, що тяглися по-скілька днів. Їх призначали шевопдзи по містах, оголошуючи на-перед задовго. Туди стягували силу народу та краці сили духовенства. Правилася часто служба, говорили часто казання, всі сповідали і т. п.

лення. Коли була в місті чума та всі повтікали, ксьондзи-езуїти zostалися одні. Всі побачили, що то люде не прості, що то святі люде. Іх стали поважати; до іх у науку потяглося шляхетство; на іх проповіді побіг народ зо всіх кінців, іх стали брати собі за духовних отців король і всі магнати. От тоді то вони й прибрали до рук всю Польщу, тоді й нарадили, як навернути простий православний народ на католицтво*).

Католики бачили, як шанує наш народ своїх архиереїв, як ім вірять. Треба було цю віру підірвати. От вони й намовили короля призначати за архиереїв людей недостойних. А недостойні архиереї стали призначати за священників не кращих людей, а своїх льокаїв, прислужників, неосвічених, грубих. Всім кидалося в очи, що православне духовенство далеко гірше, як католицьке. Саме-ж духовенство вище й нище, яке на свої посади йшло не для Ісуса, як то кажуть, а для хліба куса, не шанувалося, не робило в церкві ладу, а дбало лише про те, щоб бути порівняним в правах з духовенством католицьким. От тоді то йому й сказали: коли хочете прав, то приймайте унію, намовляйте до того народ і будете мати рівні права. А поки що, православних архиереїв почали ріжними утисками доводити до тої гадки, що спасення для церкви настане лише тоді, коли вони пристануть на унію з Римом. Серед наших архиереїв найшлися такі, що повірили тому. То був Луцький владика Кирило Терлецький, Володимирський-Іпатій Потій, Холмський Діонісій Збируйський та інші. З відома короля, але без відома решти владик, двоє з них поїхали до Риму та покорилися папі. Король Жигімонт III та всі езуїти втішалися з того та стали підтримувати уніятів. Але народ наш з князем Костянтином Острожським на чолі не схотів і слухати про унію. 1596 року скликано було собор у Бересті. З'їхалися туди уніяти, з'їхалися й православні. Але вони не зійшлися до купи; православних поляки не пустили й до церкви. От же вони засідали окремо. Запрошували до себе митрополита Рогозу, але він не прийшов.

Коли переговори кінчилися нічим, уніяти проголосили єдність між церквами, а православні оголосили, що вони на

*) На Україні здавна був звичай призначати на посаду священника тільки того, хто має на це дозвіл (презенту) від місцевого пана—патрона. Над владиками-патронами були князі, а потім—королі. От тим правом патроната езуїти научили королів користуватися як найширше.

унію не пристають. Король прийняв сторону уніятів, та об'явив, що-б усі приставали на унію. Кирило Терлецький та Іпатій Потій уживали всіх заходів, аби повернути народ на унію. Вони нападали на церкви, били немилих ім попів, кривавили, одбирали од них парафії і т. и. А король все ім допомагав, поки аж не піднявся проти поляків весь український народ зі збройною силою.

IV. Боротьба з унією та зпольщенням краю.

Як но унія тільки що заведена була, а народ мало що про неї чув, наші кращі люде бачили вже, що то за міст перекідають єзуїти, куди вони хочуть повести наш народ. Тими кращими людьми були: князь Костянтин Острожський, деякі владики та братчики церковних брацтв: Львівського, Віленського, Луцького і других. Що-ж вони тоді робили? Вони найперше старалися завести свої школи, свою рідню освіту, що-б не посилати своїх дітей до єзуїтів. Князь Острожський заснував у себе в Острозі академію, до якої за вчителів закликав людей учених. За короткий час свого існування ця академія зібрала була круг себе цвіт тодішньої інтелігенції, як Герасим Смотрицький, Демян Наливайко (брат відомого Северина), священник Василь, Криштоф Бронський, та інші. Там таки в Острозі він заложив першу в нашім краї друкарню, до якої прийняв відомого тоді друкаря Івана Федорова, який мусів утікати з Московщини через те, що хотів там книжки друкувати, а московці думали, що те робити гріх. Своім коштом князь Костянтин Острожський надрукував першу Біблію словянською мовою та й інші книжки богослужебні й такі, якими оборонялися православні від католиків та уніятів. Другі друкарні, як і Остріжська, випускали силу книжок, часто навіть писаних нашою майже чистою народньою мовою*). Львівське брацтво, Луцьке, та інші також на свої кошти відкривали школи, друкарні, шпиталі, содержували добрих проповідників, котрі боролися з уніятами. Кожний український шляхтич, або князь уважав для себе великою честю бути вписаним в число братчиків ріжних брацтв. До брацтв

*) До того часу прийнято було більше писати книги мовою церковно-славянською, такою, як в церкві тепер правять.

належали такі князі й магнати, рід яких став тепер зовсім польським, як от: Святополк-Четвертинські, Пузини, Гулеви-чі, Єловіцкі і т. и. Навіть там, на границі нашої землі, в За-мості, до братцва св. Миколая, в Люблині до брацтва св. Спа-са були записані великі шляхетські роди з далеких кінців Київщини та Поділля.

Але ота боротьба освітою, боротьба на письмі, книжна боротьба не давала ще перемоги нашому народові над чужин-цями. Потрібна була сила груба, щоб приборкати поляків, які дішли до того, що подекуди віддавали церкві жидам в орен-ду. Через те бувало таке, що народ не міг посвятити на Ве-ликдень в своїй церкві пасок, поки жид не дасть ключів од церкви. Про таку біду наш народ ще й тепер співає на Ве-ликдень пісню: „іде, іде Зельман“..

Це було занадто тяжким саме по собі. Коли-ж додамо до цього, що в Польщі вся сила перейшла з рук короля до рук шляхти, що в Польщі не стало суда, не було в кого знай-ти правди,—то ясно стане, що мусіла з'явитися груба сила. Такою силою були козаки.

На вільних степах України, там, де в кожному пору могла появилися дика татарська орда, на Дніпрянських островках за порогами з'явилося вільне лицарство. Воно з'явилося не одразу, а витворилося поволі й на протязі якого століття ста-ло силою страшною для дикунів-татар, силою користою для України, Польщи, та Московщини. Не один би раз на рік, а далеко-б частіше заглядали в наші тихі села татари, коли-б не знали вони, що там десь на них чатують такі-ж меткі, як і вони, степовики-запорожці, ще більше за них хоробрі вояки.

Знали й поляки, яка то користна для них оборона, а че-рез те вони, коли їм загрожувало зі степу, раді були прива-бити казаків до себе. Величезну поміч полякам подавав ка-зацький гетьман Петро Сагайдачний, вихованець нашої Острож-ської школи, чоловік великого духу, щастливий вояка. Він не раз рятував Польщу в її боротьбі з татарами та іншими ворогами.

Щоб привабити до себе козаків, королі польські засила-ли до них гостинці—дорогі клейноди та корогви. Знали по-ляки, що козаки будуть їм завжди потрібним військом, але знав і посполитий народ, що коли пани не дають йому спо-

кою, не дають йому життя вдома, то за те є воля там, в степах широких, у товаристві вільних казаків. От туди-то йшли окривджені панами люде, туди несли свої скарги, свої жалі, свій заклик до помсти за віру, за кривди, за людські сльози, і там вони собі завсіди знаходили поміч. Наприклад, коли поляки не хотіли дати православним права вибрати собі та висвятити православних архиереїв на місце тих, що повмерали, то козаки, з Сагайдачним на чолі, намовили патріарха Феофана, котрий тоді проїзжав через Київ, висвятити ім владик на єпархії, які тоді вакували. Патріарх з початку боявся це робити, але дався намовити та посвятив аж шість владик, меж иншим до Луцька—Ісаака Борисковича, а до Володимира-Волинського—Іезекііля Курцевича. Козаки дали патріархові добру охорону, аж поки не доїхав він до грониці. То була велика заслуга козацтва.

Козаки ділилися на січових та на тих, що служили королеви польському—реєстрових (лейстрових), найбільше ж їх було таки престо непослушних нікому. Король повинен був своїм козакам що-річно платити, але то було обицялкою, яка не завжди виконувалась. Через те козаки королівські гуртувалися з непослушними і січовими та ходили походом на турків, шукаючи собі здобичи. Коли-ж вони чули про кривди від панів людам, вони зъявлялися під проводом своїх ватажків на Україну (бували не раз і в нас на Волині), заїзжали й на Литву, розправлялися по-своєму з гнобителями народними. Так воювали Наливайко, Павлюк, Тарас Федорович, та другі козацькі ватажки. Але вся їх слава никне перед тим, що зробив великий гетьман війська запорожського Зіновій-Богдан Хмельницький, котрий був справжньою карою Божою всій Польщі за всі неправди польських панів, за утиски українського народу, за всі народні кривди.

У. Богдан Хмельницький.

Богдан-Зіновій Хмельницький був сином чигиринського сотника Михайла Хмельницького. Рід Хмельницьких був шляхетний русько-український з Люблинського воєводства. Освіту

Богдан достав на той час дуже хорошу, а від батька наслідував добру тверду вдачу, любов до рідного краю та до предківської віри. Дослужившись до військового писаря, Богдан став відомим усім на Україні, а відвагу свою він показав не раз у боях з татарами. Довелося Богданові перетерпіти й полон у кримського хана, де він гарно вивчився татарської мови. Отже з нього й виробився такий отаман, якого до того часу ще не було на Україні. Богдан був особисто відомим королевичові Владиславу ще з тих часів, як той ходив у походи на Русь. Коли Владислав став королем, а Богданові прийшлося судитися з підстаростою Чаплинським, який загарбав у нього батьківський хутор Субботово, викрав жінку, а сина вбив канчуками до смерті, Богдан був певним, що король стане по його стороні. Тимчасом король помочи Богданові не дав, а лише нагадав йому, що в нього при боці є шабля. Богдан і сам знав, що в нього є шабля, але він не хотів ею користуватися без суда. Коли ж він зобачив, що суда в Польщі нема, то й пішов з нею на шляхту та на всіх, хто кривдив український народ.

Забитий, пригночений український народ давно вже поривався розплатитися з своїми гнобителями. Кріпацтво та знущання над правами людини увірвали всякий терпець. Не диво, що на Богдана народ положив всі свої сподіванки й охоче пішов за ним, куди він вів. Знайшовши собі співчуття серед народу, Богдан швидко зібрав військо. Запорожці прийняли його, як старого знайомого. „Приймаємо тебе, Хмельницький пане, хлібом-сіллю і щирим серцем!“—кричали вони йому. Тоді Хмельницький увійшов у спілку з татарами та сміливо рушив на поляків. В маї 1648 року Богдан розбив поляків при Жовтих водах, потім ще раз під Кореунем (Київськ. губ.). Чутки про перемогу козаків зібрали до Багдана більш ста п'ятдесят тисяч війська і безліч повстанців, котрі пішли загонами різати шляхту та жидів. Нелюдська була та кривава помста, але бідний народ був до того приневолений попередними утисками. На Волині найбільше розправлялися ватажки Кривоніс та Колодка. Максим Кривоніс мав у своєму загоні коло 10 тис. чоловіка. В одному містечку Полонному він вирізав коло 10 т. жидів*), які збіглися сюди з цілої Во-

*) Треба думати, що таке число багато збільшене.

лині. З Полонного козаки рушили на Звягель, щоб і там розправитися з тими, кого вважали своїми ворогами, а сам Кривоніс пішов на Старокостянтинів, де зустрів військо князя Яреми Вишневецького та примусив його повернути на Поділля. Тимчасом козаки зі Звягеля пішли на Корець та на Межирич і тут вирізали жидів та шляхту. Коло Луцька ходив зі своїми загонами Колодка. Він розруйнував кілька замків та міст, взяв Луцьк, Кременець також був взятий козаками. Шість неділь брали вони Кременецький замок, котрого руїни ще й тепер стоять на високій горі Боні, але таки нарешті взяли, а місто розруйнували. Житомир, Олика, Рівно, Клевань, Тайкури, Остріг, Володимир, Кобрин, Заслав також були зруйновані козаками. Пани, ксьондзи та жида аж каменіли од жаху, втікали з Волині в Польщу. Козакам допомагали татари, які більш руйнували Київщину. Хмельницький також пройшов через Волинь, розбив поляків під Пілявцями, взяв Збараж, Броди та обложив Львів. Шкоднуючи гарного міста, Богдан взяв викуп од міщан та й пішов на Замосте, де також не спішився брати замок, бо, як він сам писав начальникові міста Мишковському, — Замойські були панамі добрими до своїх підданих.

VI. Заміри Богдана. Зборовська згода. Берестецька битва.

Поки велася облога Замостя, у Польщі йшли вибори нового короля замість померлого Володислава. Богдан також приймав участь у виборах та подав свій голос за Яна-Казимира Володиславового брата. Новий король прислав Хмельницькому листа, повідомив про своє вибрання, обіцяв козакам свою ласку та просив чекати комисарів для утворення згоди. Богдан послухав короля, вернувся назад до Києва, де його зустріли з великою радістю. То був час найбільшої слави Богдана. Заміром Богдана тоді було визволення всієї України та створення самостійної Української держави. Але поки йшли переговори з польськими комисарами, в Березні, 1649 року піднялось на Волині знову таке саме гайдамацьке повстання і почалась розруха, яка була і в минулому році. Гарасько взяв

Остріг, син Максима Кривоноса збунтував Поліссе. Донець взяв у маї Заслав, інші знов загопи розруйнували інші міста. Кінчилося перемире, Богдан знову рушив на поляків. Під Збаражем, де на чолі поляків стояв Ярема Вишневецький, зосталася частина Богданового війська, а друга з Богданом пішла на короля. Під Зборовом вони зустрілися, король мало що не попав у полон до татар, військо польське було розбите, і Богдан з королем зробили згоду на тяжких для ляхів умовах.

Не вважаючи на Зборовський мир, спокій наступив на Україні ще не хутко. На Волині не переставали йти бійки та розрухи. Небаба, Донець та Головацький розруйнували та спалили Остріг, взяли Заслав, татари взяли Ляхівці та забрали 15 тис. полонянників; Олика, Колки, Полонне, Деражно, Тучин та другі містечка були знов розруйновані. Народ не хотів мира, бо приходилося знову більшості повстанцям повертатися на панщину (по умові тільки 40 тис. мало бути реєстрових козаків, тоб то вільних незалежних од панів людей), знов випадало коритися панам-полякам, котрі й слухати не хотіли того, щоб виконати зборовську згоду. Отже, весною 1651 року знову розпочалася війна. Козаки розбили були ляхів під Житомиром весною та взяли кілька міст. Але всю ту справу завершила невдала для Хмельницького й козаків битва під Берестечком в червні того ж таки року.

Проти козаків тут виступив сам король польський з поволитим рушенням, тоб то з усім польським народом. Козаки мали із собою в спілці кримського хана, котрий сам не хотів йти ім на поміч, тільки був до того змушений султаном турецьким, од якого був в залежності. Отож він помстився Богданові під Берестечком та зрадив йому в саму гарячу пору. Татари не схотіли помагати козакам; Хмельницький піхав догоняти татарів, щоб намовити їх вернутися до бою, але татари й слухати його не схотіли, та ще взяли його самого в полон. Козаки зосталися без голови, табор їх був серед болота, коло річки Пляшової. Порядку без Богдана нікому було зробити, почався заколот. Військо зобачило, що не витримає, почало у ночі робити греблю з сідел, кожухів та всякого скарбу, щоб тихенько перебраться через болото. Але повстанці, що пристали до війська, які були з самого про-

стого народу, були менше дисципліновані, подумали, що то зрада з боку війська козацького, рушили на греблю натовпом та почали топити один другого. Поляки тим зкористувались, забрали весь обоз, забрали всі Богданові скарби та документи. Всього тоді загинуло під Берестечком більш 30 тисяч козаків, решта розбіглася по всій Волині та Київщині. А під Білою Церквою вже поляки погодилися з козаками на тяжких для козацтва й цілого народу умовах. Богдан зобачив, що не має сили покорити Польщу без допомоги з боку та й почав шукати її у сусідів замість того, щоб опертися на свій таки український народ, задовольнивши його економічні та культурні потреби. А коли приходиться шукати допомоги в сусідів, то це вже не добре, бо сусід завжди тягне у свій бік та силкується з чужої біди придбати собі якусь користь.

VIII. Прилучення України до Москви.

Два роки тяжкої війни не дали народові українському теї волі, за яку він змагався, не дали йому кращої долі. Тяжко було всім українцям, але волинякам було таки найтяжче, бо Волинь була головним тереном боротьби. Голод тут настав незвичайний. Четвертка житньої муки платилася 120 злотих (на той час—це страшна ціна), бідні люде вмєрали з голоду цілими селами. В одному селі коло Луцька одна жінка зарізала двоє людей та годувалася людським мясом. В другому місці мати спекла та з'їла своїх рідних дітей. Чимало тоді наших людей утікло за Дніпр на Слобожанщину, туду, де тепер Харківська губерня.

Богдан Хмельницький ще раз попробував тоді боротися з поляками, ще раз він стояв на порозі волі українського народу, ще раз подужав розбити поляків під Жванцем, але татари, підкуплені королем, ще раз зрадили Богданові, і він мусів покоритися ляхам. Шукаючи помочи для України з боку, Богдан звертався не раз то до турецького султана, то до інших володарів; звернувся і до одновірного Московського царя — Олексія Михайловича і 1654 року зробив спілку України з Москвою на таких умовах:

- 1) Україна має самоуправу і незалежність од Московщини.
- 2) Вона має право власного законодавства і судівництва.
- 3) Користується правом вибрати вільними голосами Гетьмана і всю старшину.
- 4) Приймати послів чужих держав та умовлятися з ними.
- 5) Москва не повинна ламати давніх прав українських селян, козаків, міст, міщан та духовенства; Українська церква незалежна від Московської.
- 6) Україна має своє власне військо.
- 7) Україна і Московщина допомагають одна другій під час війни.

У м. Переяславі в січні 1654 року зібралася рада української старшини, на яку прибули московські бояре. Прочитали царську грамоту, в котрій царь обіцяв українцям обороняти їх од ворогів та тримати в ласці. Старшини стали вимагати, щоб іменем царя бояре присяглися, що будуть триматися тих умов, але бояре рішуче відмовилися. Це мало було не розстроїло всієї справи, неприємно вразило Хмельницького й старшину, але проте якось погодилися: українці присяглись. Угода була підписана. Україна достала автономію, але згодом виявилось, що та автономія була широкою тільки на папері. Москва відразу наслала на Україну своїх воевод, почала в Києві собі будувати нову фортецю, поставила тут своє військо. Не хотіла Москва признати за Україною і церковної автономії, та все старалася покорити київського митрополита московському патріархові.

Зобачили тоді українці, що сталося не те, чого їм бажалося, але мусіли терпіти, гадаючи, що Москва хоч Польщу завоює та визволить з під Польщі решту українського народу і з'єднає його до купи. Царь спочатку був справді рушив на Польщу, дійшов аж до Люблина. Але поляки подали цареві надію, що виберуть його своїм королем, аби він погодився з ними, та розпочав війну проти шведів, які тоді воювали з Польщею. Царь згодився з поляками, не переговоривши з Хмельницьким. Богдана це так вразило, що він вже почав думати, як би порвати з Московією. Розпочавши в згоді зі шведами та семиградським князем Ракочієм війну з Польщею, *)

*) Богдан не пішов сам у похід, бо був зовсім хворий. Головою війська був полковник Жданович.

Богдан добився того, що розширив границю України з боку Польщі. Тою границею стала наша ріка Горинь, а не Случ, яка була границею Української держави з Польщею після першої війни. Наші землі, що лежали на захід од Гориня, ще були під Польщею. Але неспокій у війську вразив дуже надломаного Богдана і він 1657 року вмер. Швидко вся наша Волинь, як зобачимо далій, лишилася під Польщею.

VIII. Гетьмани-заступники Богдана.

Після смерти Богдана українська старшина огляділася, що 16-літній Юрась Хмельниченко, вибраний за гетьмана ще за Богданового життя, але вже перед самою його смертю, не може гетьманувати, особливо в такий трудний час. Через те старшина вибрала гетьманом писаря Івана Виговського, сина одного шляхтича з с. Вигова, Овруцького повіту, чоловіка добре освіченого, розумного, гарного політика, великого українського патріота, автономіста. Але він був шляхтич і канцеляриста, через те козацтво його мало знало, а поспільство зустріло вороже, бо не довіряло жадному шляхтичові, навіть і своєму, хоч би він був найліпший. Виговський був шляхтич-українець, з козаків, але козацька старшина поволі стала переймати шляхетські звичаї та зовнішній вигляд польської шляхти, а через те темний народ почав дивитися на нову шляхту вороже, так само, як і на польську. Отже й Виговському, як шляхтичеві та *ляхові*, як його називали, хоч він і не був лях, не вірили. Нажаль такого погляду трималось і демократичне Запорозжжє, а за ним і інші частини лівобережної України. Почався заколот. Москва Виговському не допомгла, бо його вороги вдавали з себе великих прихильників Москви. Тоді Виговський і пішов на згоду з Польщею,—згоду, яку підписано було в Гадячі 6 вересня 1658 року,—та розпочав війну з Москвою. Але український народ, як було сказано, боявся знов вертатися під Польщу, через те Виговський, хоч і розбив був московське військо, мусів скоритися козацькій раді, та віддати гетьманство назад Юрасеві 17 вересня 1659 року.

Гадяцька унія вернула-б Україну під владу польського короля під назвою „великого князівства руського“, але вже не на таких як перше тяжких для України умовах. Східня Україна (воєводства Київське, Брацлавське та Чернігівське) мала стати осібною державою, з осібними міністрами, скарбом і навіть монетою, так само як велике князівство Литовське. Соїм (вища законодавча Рада) мав бути спільним з Польщею і Литвою. Головою великого князівства Руського мав бути гетьман, вибраний всіми станами (верствами громадянства): стани вел. кн. Руського мали вибирати кандидатів, а з них король мав одного найменувати гетьманом. Козацького війська мало бути 30 тис. і крім того найманого війська в розпорядженню гетьмана 10 тис. Православна віра мала бути у всім зрівняна з католицькою, митрополит і владика мали достати право засідати в сенаті. Київська академія мала зрівнятися з краківською, а крім того мала заснуватися на Україні ще одна академія. Гадяцька умова була безумовно спробою утворити як найкращу автономію України. Виговський і сам був не кепським політиком, а до того ж мав в цій справі хорошого помішника—родом волинця—Юрія Немирича, чоловіка високої освіти, щирого патріота-українця. Велися переговори в м. Гощі, Острожського повіту.

Зрікшись гетьманства, Виговський достав од Польського Уряду м. Любомель, Волод. повіту, в володінне з цілою од волостю.

Ставши вдруге гетьманом, Хмельниченко почав з москалями воювати проти Польщі; але поляки якось зуміли намовити його перейти на їх бік. Юрась послухався їх, перейшов і не дав допомоги москалям. Сам він стояв на Волині під Слободищем, а москалі одійшли до Чуднова, були там оточені кругом поляками та мусіли піддатися. Але з того розбиття москалів поляки не скористувалися ніяк. Східня лівобережна Україна не хотіла й слухати про те, щоб знов піддатися Польщі. Не знаючи, як вийти з такого становища, Юрась постригся під кінець 1662 року в монахи, а на його місце вибрано за гетьмана писаря козацького Павла Тетерю, чоловіка також освіченого, прихильника Польщі. На лівобережній Україні тимчасом був вибраний Іван Бруховецький. Козаки не підтримали Тетери, і він мусів зректися гетьман-

ства, достав од польського уряду м. Колки (Луцького пов.), та там і скінчив своє життя. На посаду гетьмана знов було вибрано Петра Дорошенка, козака з прадіда, того Дорошенка, про якого ще й тепер пісню співають:

„Попереду Дорошенко
Веде своє військо хорошенько“.

То був щирий прихильник незалежності України; він бачив, що злучення України то з Польщею, то з Московією веде Україну тільки до погибелі, але він не міг знайти способу, щоб той свій плян перевести в життя, щоб зробити Україну самостійною. Тоді він знайшов собі підмогу у татар і турецького султана. В звязкові з кримським ханом та в підданстві султанові Дорошенко думав знайти силу, щоб одбити Україну від Польщі. Але він мусів воювати перш за все з другими гетьманами, які росли на Україні, як гриби, бо кожному гетьманська булава була дуже принадною. Воював Дорошенко з Бруховецьким, очистив Україну від поляків. Здавалося, що для України настали кращі часи, що життя її піде по-новому. Але знов не так склалося, як бажалося. Покінчивши з Бруховецьким, з'єднавши на мент Україну під собою, Дорошенко зустрів суперечника в ново-вибраному гетьманові—Демянові Многогрішному. З Запорозжя вийшло ще кілька гетьманів, ті зовсім підорвали становище Дорошенка. Не маючи сили боротися, Дорошенко погодився з Многогрішним, коли його було затверджено на гетьманстві. Перемирре 1667 р., яке поділило Україну на дві частини: польську та московську, здавалося Дорошенкові дуже тяжким. Все більш надії став він покладати на Туреччину, хоч і знав, що народові була ненавистна навіть гадка про підданство давним ворогам України—туркам.

1672 року султан Магомет IV рушив на Україну, забрав Камінець, підступив аж до Львова. З поляками було скінчено. Україну вони віддали Дорошенкові (Бучацька угода 7 жовтня 1672 р.). Москва також злякалася турок і готова була віддати Дорошенкові булаву на цілу Україну, (Многогрішного через інтриги старшини було зіслано на Сибір), але загальний настрій швидко змінився. За гетьмана було вибрано Івана Самойловича, великого прислужника Москви. Дорошенко не покоровився Самойловичові, довго воював із ним, але народ не

хотів його підтримати за те, що він закликав собі на поміч турок, які руйнували край. Нарешті, 1676 року Дорошенко зложив гетьманство і віддав Самойловичові, а сам попросив у Москви, щоб дано йому було якусь частину України до смерти. Замість того його викликали до Москви і призначили на воєводство до Вятки. Через три роки йому дали село Ярополче, у Волоколамському повіті, де він і вмер 1698 року.

IX. Руїна. Палівшина. Знищення черкової автономії.

Од часів Богдана Хмельницького наша Волинь в більшій своїй частині була вже під владою Польши. Той недовгий момент, коли вона, як ми бачили, була об'єднана зі всею Україною під рукою Дорошенка, обійшовся їй не дешево. Коли Дорошенко навів на Поділля турок, наша Волинь не раз і то сильно зруйнувалася. Не тільки польські, але й московські війська переходили через Волинь, щоб вигнати турок з Поділля, а перехід війська завжди був зруйнуванням краю. Найбільш, однак, спустошили наш край татари, бо вони брали з населення не тільки харч, але й все, що мало якусь цінну: невольників, невольниць, коней, худобу та всякий другий скарб.

1675 року татари, йдучи на Галичину, завернули з під Збаража до Почаєва, маючи замір ограбувати, та три дні штурмували Лавру (тоді ще-монастир), як про те співається в відомій всім пісні, що співають наші лірники:

„З града Збаража в Почаїв прийшли“...

На другій рік весною турки знов зруйнували Волинь, поки аж не погодилися з поляками.

Через кілька літ, а саме 1686 року, король польський Ян Собеский погодився з москалями „на віки“, а Волинь наша зосталася вже надовго польською разом з усею правобережною Україною, котра була тяжко поруйнована, зруйнована, обезлюднена. Щоб заселити ту частину України, король оддав гетьманство Самусьові, що був до того часу полковником у Богуславі. Самусь закликав до себе запорожців та заснував нові полки: в Корсуні, Богуславі, на Побожжю. З полков-

ників Самусьових найбільш визначився своєю славою Семен Гурко, полк.—Хвастівський, прозваний Палієм. Палій захищав Україну од татар, на котрих наводив великий жах, бо не раз повойовував їх. Через те до Палія йшли селитися люде дуже охоче; на правобережну Україну повалив народ навіть з лівобережної Московської, де ставало що раз тяжче жити. Наші волинські селяне Овруцьк. та Житом. повіту й собі покозачилися за часів Палія.

Палій не тільки обороняв народ од татар, але й од поляків і од жидів, як що вони починали знов гнітити його. Не раз Палій так рішуче виступав проти поляків, що здавалося повернулися часи Богдана Хмельницького.

Після смерти Палія що раз трудній було українському народові боротися з поляками, бо все менш зоставалося інтелігенції української, а все більш плодилося інтелігенції польської. Хто не хотів належати до посполитства, до низшої верстви, той переходив на католицтво, а разом—полячився. За таку зраду він доставав значну посаду, або маєток, ставав паном, дідичом. А хто зоставався православним, того мали за простого мужика. Через те сталося, що православними зісталися „поп та хлоп“, а пани видумали навіть приказку, що Господь-Бог создав „плебана (ксьондза) для пана, а попа для хлопа“.

Але де-який час православіє ще, однакож, трималося, бо ще не зовсім вимерла та не попереходила на унію православна ієрархія. Митрополит Київський Діонісій Балабан не признав московського патріарха, а через те православні ще довго мали в Польській Україні свого оборонця. Балабан посвятив до Луцька владикою Гедеона, князя Святополка-Четвертинського, котрий 25 літ служив щиро на Волині, поки гетьман Самойлович не зманив його на посаду Київського Митрополита; Гедеон дав обіцянку підчинитися вже не Царгородському патріархові, а московському і знищив, таким чином, автономію української церкви.

Але вернімся до Діонісія Балабана, його повинен знати кожний волиняк, котрий визнає себе православним християнином, бо то він, Діонісій Балабан, з овруцьким архимандритом Феофаном Креховецьким 1659 року прославив святим преподобного Іова Залізо, ігумена Почаєвського, святого відо-

мого всій Волині та Галичині, великого борця за віру, оборонця рідного народу.

Після Діонісія Балабана Київським митрополитом був Йосип Тукальський, котрий також не корився Московському патріархові. Заступник Тукальського Гедеон-Четвертинський, свояк Самойловича, погодився на покірність московському патріархові з умовою, щоб московські правителі обладили се діло з царгородським патріархом, звернулися до патріарха. Той спротивився був касованню автономії української церкви, сказав, що потрібна згода всіх східніх патріархів, але московці звернулися до турецького уряду, що тоді як раз з політичних обставин запобігав у Москві; візир притиснув всіх патріархів і вони мусіли пристати на згоду.

Після Четвертинського для правобережної України був призначений Перемишльський владика Антоній Винницький, останній православний митрополит в Україні польській. Після нього пішли вже в митрополити зрадливі люде, які зпочатку були потайними уніятами, щоб народ ім не протривився, приймаючи за православних, а потім стали отвертими. Польський уряд твердо тримався політики викоренення православія в краєві. Заборонено було православним брацтвам виїзжати за кордон Польщи, а православним владикам приїзжати до Польщи. Достати на посаду владикау православного стало неможливим. От і мусіли православні приймати уніятів, мусіли сами ставати уніятами. Починаються такі, як і перед Хмельнищиною, знущання над православними, дикі розправи, одбиранне земель та всякого майна, наїзди, розбої. За останніх 20 літ XVII віку унія більш розповсюдилася на Волині, ніж за переднійших сто літ. Щоб зоставатися православними треба було бути мучениками.

Такими й були останні волинські православні владики. Але настав, нарешті час, коли православним можно було зоставатися тільки в душі, внутрішнім визнанням, а по йменю треба було всім стати уніятами. Тоді поляки роблять ще один крок: наближають унію до католицтва, щоб помаленьку всіх уніятів зробити чистими католиками й поляками. Це зробив Замостський собор 1720 року, на котрому партія латинська взяла верх. На взірець іезуїтського чернецького ордену, тоб-то брацтва, засновується базилянський; він бере в свої руки ви-

хованне молоді. Ціла сіть кляшторів покриває Волинь. Ще більш будується католицьких костелів. Коли ми поїдем в стародавню Польщу, то ми там не зустрінем стільки костелів і таких гарних, як на Волині. Ставили їх виключно для того, щоб наш край навіть зі знішнього погляду був польським.

Всі ті насильства та утиски в справі віри привели до того, що український народ распочинає знов, як за Хмельницького, нові повстання.

Х. Г а й д а м а ч ч и н а.

Чим більше зростав польський соціально-економічний та релігійний гніт на Україні, тим більше зростав і гнів народу на гнобителів. Але нігде той гнів не проявлявся в такій мірі і так сильно, як в тій частині правобережної України, котра була після руїни заселена наново людьми вільними. Весь той люд поселився тут на землях бувших магнатських на тих умовах, що він буде відому кількість літ вільним од всякої панщини. Так воно й було відразу, але згодом, коли появилася сила шляхти, яка вважала себе нащадками панських родин, що колись тут панували, коли знесиляний польський уряд не мав вже змоги приборкати шляхту, сама ж вона забула за де-який час росправу народню в часи Хмельницького, панський гніт на Україні став знову нестерпимим, простий народ знов обертали на бидло, худобу. Через те народ знов распочав свою криваву помсту.

Спершу стали з'являтися окремі ватажки, котрі росправлялися з панами та жидами. Звали тих ватажків—гайдамаками. Про них співали пісні, в їх особі хотіли бачити відновлене давне козацтво, лицарство. На Волині зробив заколот лише один з них, на імя Верлан, котрий в 30-х роках XVIII століття зрустив також маєтки панські у Брацлавщині та на Поділля.

Не перестали гайдамаки непокоїти панів і в 50-х роках, бо пани не мали сили приборкати їх. Населенне ж спочувало гайдамакам, бо вони, як здавалося, були местниками за людські кривди, а часом навіть виявляли себе борцями за право-

славну віру, проти якої тепер йшли вже отверто уніятські владики та священники.

1768 року вибухнуло страшенне повстання гайдамаків, яке відоме всім під назвою „коліївщини“ (од слова—„колоти“); на чолі повстання став запорожець Максим Залізник.

От як пише про те повстання всім відомий наш найкращий співець—Тарас Шевченко:

„Задзвонили в усі дзвони
По всій Україні;
Закричали гайдамаки:
„Гине шляхта, гине!
Гине шляхта, погуляєм
Та хмару нагрієм“...
Занялася Смілянщина,
Хмара червоніє,
А найкраще Медведівка
Хмари нагріває,
Горить Сміла, Смілянщина
Кров'ю підпливає.
Горить Корсунь, горить Канів,
Чигирин, Черкаси;
Чорним шляхом запалало
І кров полилася
Аж у Волинь“...

Сталося те повстання так. Коли утиски народу дійшли до найвищого степеня, поляки-пани з уніятами жорстоко покарали на смерть Медведівського православного титаря *) Данила Кушніра за те, що коли сільська громада не схотіла пустити до церкви попа-уніята, Кушнір з побожністю взяв з престола (з постанови всієї громади) дароносицю та сховав. Уніяти судили його за зневагу святині, спалили йому живому руки, обмотавши ключчям та обливши смолою, а потім

*) Титарь—церковний староста.

стояли голову та прибили до паля. На цю кару зігнано було людей з усіх околиць, а через те народ з усіх країн був сильно обурений проти поляків та уніятів. Під впливом того гніву та обурення, гайдамаки готувалися до помсти, а весною 1768 року розпочали різати ляхів та жидів. Найбільшої сили повстання набралось в Умані, де до гайдамаків пристав сотник двірських козаків Потоцького—Іван Гонта. Але повстання довго не тяглося, бо поляки попросили помочи в цариці Катерини. Цариця чула, що гайдамаччина вибухнула через те, що поміж народом ходила грамота буцім то від неї, цариці, котрою вона закликала гайдамаків різати поляків та жидів. Через те вона тепер, щоб одкинути од себе таке підозріння, приказала свому військові приборкати гайдамаків, що воно й зробило дуже легко, бо гайдамаки вважали російське військо за співчуваюче ім. Залізняка було заслано до Сибіру, а Гонту, котрий був польським підданим, віддано полякам. Кажуть, що з нього живого зняли шкіру в с. Сербях, недалеко Могилева Подільського. Багато гайдамаків присудив на смерть пан Йосип Стемпковський, дідич з Лабуня. Суд був в Житомері, а карали в м. Кодні. Кажуть, що там знято голови аж кільком тисячам. 200 гайдамаків повісили на шибеницях. У нас на Волині довго ще лаялися так: „а щоб тебе свята Кодня не минула“!

Повстання було приборкане, але ще довго пани боялися хлопів. Року 1788 на Волині був великий рух, бо хтось розпустив вигадку, що буцім то Гонтів син йде мститися за батька. Говорили, що цариця пустила на Україну тисячі маркитантів (пилипонів), котрі носять буцім-то її грамоти до селян, щоб вони підіймалися на панів. Арештовано багато з духовенства, де кого було покарано; заляканий та здурений поляками священник Лукаевич з с. Суска, Луцького повіту, набрехав на одного маркитанта, що ніби бачив в нього маніфест цариці. Маркитанта невинно повісили, а судді мали „факт“, якого так треба було.

Але вже минула пора повстань. Сильно пригноблений народ не мав вже мужности піднятися та боротися.

Нова доба (р.р. 1795—1917)

І. П о д і л П о л ь щ и.

Настав нарешті час, коли вікова гнобительниця волинського народу—Польща—сама стала перед судом історії. Вікова сваволя шляхти, безглуздість польських політиків, а може й закордонне золото, яке щиро лилося в кишені зрадників, зробили кінець Польщі; істнувати далій, яко самостійна держава, вона не могла, а через те її розібрали сусіди.

Після першого поділу (1772 р.) знайшлися були серед поляків розумні люде, заводили добрі порядкі, але вже було запізно. В 1793 року, а потім—1795 зроблено останні розділи Польщі поміж Росією, Австрією та Прусією.

Після другого розділу Польщі східна частина Волині одійшла до Росії. Зараз з неї зроблено було Ізяславську губерню, бо головним містом мав бути Ізяслав. Але там не було для губернії відповідних будинків, через що губерніяльний уряд оселився в Житоїрі.

1794 року поляки захотіли було повернути собі волю, підняли повстання під приводом відомого генерала Тадеуша Костюшка, але то вже було поневчасі, та й сила була на стороні сусідів.

1795 року до Волині були прилучені повіти: Ковельський, Володимирський, та частини Луцького, Дубенського та Кременецького. Губерніяльним головним містом був вибраний Звягель, який був перейменований на Новоград-волинський. Губернія стала вже зватися Волинською і ту назву додержала до наших днів. Позаяк в Звягелі також не було будинків для губерніяльного уряду, то головним містом так і зостався Житоїр.

Разом з прилученням до Росії волинський народ потягнувся до swei давної віри православної. В перший рік повернулося на православіє більш ніж сто тисяч чоловіка. Зосталося ще на де-який час чимало і при унії та додержало її геть аж до 1839-40 років.

Але скрізь по судах де який час ще довго панувало переднійше польське право. На вищі уряди було призначено руських людей, яким було роздано ті маєтки, що було одібрано од „мятежників“—панів, або від католицьких та уніятських біскупів, яким звелено було виїхати із забраного краю. Але менчі посади ще довго займали в краї поляки, які провадили свою політику. Велика сила монастирів була признана непотрібною та закрита; zostалися з них тільки ті, що мали при собі школи, або шпиталі. Але й ті, що zostалися, тягли свою давню лінію. Для православного населення Волині була заснована в Пинську єпархія, куди був призначений владикою Віктор Садковський, випущений з польської в'язниці, в котру він попав під час остатніх розборів Польщі, яко бунтівник. На поміч Вікторові були призначені священники та монахи з сусідніх єпархий: Київської, Брацлавської та Чернігівської. Народ, як вже говорено, рушив на православіє, хоч сьому пани робили всякі перешкоди, поки аж не приборгано було повстання Костюшки.

1795 року було утворене для Волині вікаріатство в Острозі і на посаду вікарного владики призначено Варлаама Шишацького, відомого своєю трагічною долею: 1812 року, будучи вже не на Волині, він привітав Наполеона, за що був позбавлений архиерейства та вмер простим черцем.

14 травня 1796 року в Острозі була одкрита єпаршеська семинарія, в котру повинні були оддавати своїх дітей волинські священники, які до того часу вчили дітей в базиліанських школах.

II. Зпольщення Волині. Повстання 1831 року.

Син цариці Катерини, імператор Павло, не любив своєї матери, а через те не мав охоти підтримувати те, що вона робила, хоч би то й добре було й користне для держави. Може бути, що він не мав здатности до того, щоб добре обміркувати всяку справу. Він хотів лише одного—скасувати все те, що зробила його матір. Отож зараз, вступивши на царство, він повернув всіх тих зісланців-поляків, котрих ви-

слала Катерина, дав їм волю робити все, що вони хотіли. На Волинь зразу насунула хмара поляків, які були вже счезли з неї. Тепер вони знов запанували над нашим бідним народом, та ще з більшою завзятістю стали його ополячувати.

Так само спочував полякам і син Павла — імператор Олександр I. Він оддав би полякам все, що тільки вони схотілиб, а може б навіть і такий стародавній Український край, як наша Волинь. Але од того якось його втримали (історик Карамзін), і він зробив лише те, що оддав наш край в фактичну владу полякам. Поляки ж зкористувалися таким дозволом царя, як могли для себе найкраще. Всі уряди вони взяли в свої руки, всю освіту, а значить — всю силу, бо інтелігенція на Волині була цілком польська, обивателі та магнати — поляки. Навіть за часів державної Польщі вони не мали такої сили, яку забрали тепер, а через те над нашим людом почалися нові утиски, нові знущання. Поляки вірили, що то буде їх край, вони марили про Польщу в давніх її межах, вони готувалися до будовання великої Польщі з захопленням. Найбільш постарався для зпольщення краю приятель Олександра I-го — князь Адам Чарторийський, куратор Віленської шкільної Округи. Через свого знов приятеля Тадеуша Чацького він заснував — 1805 року в Крем'янці вищу гімназію, котра 1809 року була перетворена на вищу школу — ліцей, з якої вийшло сила польських діячів, вихованих в високопатріотичнім польським напрямі. Розбуджене розділом Польщі національно-свідоме польське громадянство давало Чацькому силу коштів на школи, давало ідеалістів-працьовників, давало велике число людей, охочих учитися. В той самий час російський уряд про освіту волинського люду зовсім не думав. Коли не рахувати епаршеської семінарії, середніх шкіл на Волині не було. Хіба де-де зоставалися сумні спадки базиліанських шкіл (в Володимирі...), поки аж їх не забрали в свої цупкі руки поляки.

Незвичайно зворушена польська шляхта на Волині під час повстання поляків 1831 року приєдналася до повстанців, але не змогла вже підняти українське населення, котре ясно бачило, що поляки дбають лише про себе, про свою вигоду, про своє панування. Як і в 1812 році волинський український народ не пристав до повстанців, не дав їм жадної помочи.

Після приборкання повстання поляки потрохи вгамонилися, не так вже силкувалися обернути Волинь на польський край, не так вже могли виступати на тлі громадського життя, бо від них були поодбирані значні йші посади, бо вони вже стали значно обмеженими в своїх правах. Кремянецькій ліцей було закрито, а згодом туди була перенесена з м. Ганнополя (Остр. пов.) семинарія, бо ті будинки код міністерства народньої освіти купило за 200 тисяч рублів духовенство, котре не мало де помістити семинарії. Після пожару в Острозі вона була переведена в Ганнопіль, де містилася в бувших стайнях князя Яблоновського і, розуміється, не мала жадної вигоди.

Закриті були й другі польські школи, які не стільки займалися наукою, скільки політикою, а на їх місце були відкриті дві руських гімназій: одна в Житоїрі, а друга в Луцьку, що була потім перенесена до Рівна. Замість закритого ліцею був одкритий у Києві університет св. Володимира, до котрого й перейшли де-які учителі з ліцею, другі призначені були учителями до руських гімназій. Так знищилося на Волині найголовніше гніздо зпольщення укр. народу. Коли ж закрито було знов скілька католицьких монастирів, а Почаєвського базилянського було передано православним, та ще коли стали скрізь по урядах писати й говорити по великоросійському, то край і зовсім стратив польське обличчя.

III. Останні часи.

Отож пройшло ще кілька літ. Литовські уніяти пристали разом зі своїми владиками на православіє. Пристали до його й наші останні уніяти—хто волею, а хто й неволею. Часи Миколая I були часами великих утисків для всіх. Де-де люде починали ворухитися, бо пани морили їх тяжкою панщиною. Заграничний визвольний рух почав був переходити через кордон і на нашу Волинь, але Миколай I поміг австріякам приборкати Угорців, німці дали своїм підданам полекшення, а наші хлопці ще надовго засталися в панщині. Глухе незадоволення нашого селянства було придушене. Пани як і перше гнітили народ, що раз видумуючи нові тяга-

рі. На чолі народу вже не стояли рідні освічені люде, бо були вони або зпольщеними, або зросійщеними. Духовенство було зпольщене, водило компанію з ляхами підпанками та економіями, визискуючи кусок хліба, бо було бідне, як і сам народ. *) Нікому було вступитися за бідного мужика, нікому було повести його до освіти, до розуму. Російський уряд дбав, здавалося лише про одне: щоб податки з народу були вибрані в пору. Останні перед волею роки були такими тяжкими для Волині, що старі люде не можуть їх без сліз згадувати.

Але ото повіяло й на нашу сторону добрим духом. Хоч на остатку, хоч вже після того, як по всій Європі кріпацтво було скасоване, заходився й наш цар Олександр II коло скасування його. Тяжка Севастопольська війна показала ясно, що Росія повинна обновилися, просвітитися, коли хоче йти впоруч з європейськими народами. Пробудився нарешті і в нас інтерес до простого люду, про мужика стали писати в книжках, ім зацікавилися. Чудові пісні Тараса Шевченка, безсмертні оповідання про селянську долю Марка Вовчка були як найвлучнішим протестом проти неволі нашого люду. В Росії література так само яскраво підкреслила всю гидоту кріпацтва (Тургенев). От тоді-то цар Олександр II дав 1861 р. волю російським кріпакам, а в тій личбі й нашому волинському народові. Незмірно легше стало житися за часів волі, бо воля була в нас надана з землею. Селянин став працювати на свою власну користь, а не на панську. Панам-полякам це прийшлося не доподобити. Вони зобачили, що той хлоп, якого вони вважали за свою робочу худобу, називали бидлом, той хлоп, якого вони хотіли обернути на поляка,—втікає од них навікі. Була надія скористувати останню свою владу та ще може повернути волю всій Польщі. 1863 року пани поляки розпочинають останнє своє повстання, але вже не тільки волинські хлопці, а навіть і польські не хочуть йти впоруч зі своїми віковичними гнобителями.

*) Та й як могло духовенство виступити більш рішуче на оборону українського народу, коли його й так вважали вже за неблагонадіжне, бо наш такий волинський губернатор—ганебної пам'яті князь—Васильчиків, подавав був проєкта, щоб все тутейше духовенство перевести до Великої Росії, а сюди на Україну поназначати духовенства великоросійського, щоб задушити „змагання народу малоросійського до відокремлення“ (сепаратизму).

Повстанне не вдається, а пани тратять і ті права, які ще заховувалися од давніх часів.

Визволений з польської неволі волинський народ за 50 літ вільного життя розвинув широку працю для поліпшення свого добробуту. Можна було сподіватися великого розцвіту нашої культури, нашої здатности. Але російський уряд, який мало дбав про народ взагалі, ще менше дбав про долю волинського народу; до останніх часів не давав йому в потрібній мірі освіти, бо шкіл було зовсім мало, а як і давав, то не таку, як треба, бо обрусительська школа зоставляла народ темним, не будила любови до рідного, привчала до зрадливости всьому рідному, українському. Страх перед одділенням українського від російського не позволяв урядові дати народові рідну культуру, а через те народ зоставався темним, несвідомим, грубим, п'яним.

Заборони української літератури (закони та укази 1847, 1863 та 1876 р.р.) зробили своє ганебне діло. Народ не мав рідної книжки та газети, а через те став думати, що його рідна мова—мужицька, що вона придатна тільки для того, щоб лаятися. Ще більш ганебний закон видано 13 червня 1886 року, бо тим законом вже призначили платню урядовцям за обрусительство українського народу.

Так само обмежив нас Російській уряд і в земській справі. Тоді як там, в Москівщині, земства існують з часів звільнення од кріпацтва, на правобережній Україні, а власне в Київщині, на Поділлі, та в нас, на Волині, земство з'явилося в самі останні часи (вже в ХХ в.) і то спочатку таке куче, що нічого доброго зробити на користь народу не могло, через що й викликало на себе народні нарікання.

Перед нами очевидні наслідки низькоокої політики російського уряду: невдатня війна, розгром Росії, майбутнє рабство на довгі часи.

Але перед нами вже в останні хвилини з'явилася ясна зоря вільного державного життя України. З початку революції у Росії й Україна здобула собі право на самовизначення, втворила свій тимчасовий парламент — Центральну Раду— здобула собі самостійність, втихомирила банди грабителів— „большовиків“.

Нарешті, зовсім вже останніх часів, а саме—29 квітня, вибрано на гетьмана всієї України і поставлено на чолі Української Держави Павла Скоропадського, котрий походить з давнього гетманського роду.

На черзі тепер стоїть заведення державного ладу, витворіння сталих законів, вирішення земельного питання та можливості спокійного мирного розвитку. Будемо сподіватися, що за ранішню зорею кращої долі зійде ясне сонце великодержавної слави. Перед його сходом ми можемо сказати лише одне: щастя, Боже! Благослови, Боже, в час добрий!

Львів. Библиотека.
АН. УРСР.

З М І С Т.

Передмова.

Доба Старо-русьна (од VI в. до 1340 р.).

1. Передісторичні часи.
2. Київська держава.
3. Ігорь та Ольга.
4. Звязки Волині з Києвом.
5. Князівські усобиці.
6. Мономаховичі та Галицькі князі.
7. Роман Мстиславич.
8. Данило Романович.
9. Гойна Данила з татарами.
10. Заступники Данила Романовича.

Доба Литовська (1340—1455).

1. Литва та її політика.
2. Любарт Гедиминович.
3. Ягайло.
4. Витовт.
5. Свитригайло.

Доба Польська (1455—1795 р.).

1. Перші проби спольщення укр. народу.
2. Народне життя.
3. Унія Церковна.
4. Боротьба з унією та зі спольщенням краю.
5. Богдан Хмельницький.
6. Заміри Богдана. Зборовська згода. Берестецька битва.
7. Прилучення України до Москви.
8. Гетьмани—Заступники Богдана
9. Руїна. Паліївщина. Знищення церковної автономії.
10. Гайдамаччина.

Нова доба (р. 1795—1917).

1. Поділ Польщі.
2. Спольщення Волині. Повстання 1831 р.
3. Останні часи.

Д о д а т к и.

Порядок Галицьких і галицько-волинських князів.
з карти Волині.

Порядок Галицьких і галицько-волинських князів.

1. Всеволод, син Володимира Бел.
  2. Ростислав, син Володимира, внук Ярослава 1064 р.
  3. Ярополк, син Ізяслава Київ 1077—1084.
  4. Рюрик, Володар, Василько, сини Ростислава 1084—1124.
  5. Володимирко, син Володаря 1124—1153.
  6. Ярослав, син Володимирка 1153—1187.
  7. Олег і Володимир, сини Ярослава 1187—8.
  8. Роман, син Мстислава, кн. Волинський 1188—9.
  9. Володимир в друге 1189—1199.
  10. Роман в друге 1199—1205.
  11. Данило, син Романа 1205—1206.
  12. Володимир Ігорович з Чернигівських 1206—1208.
  13. Роман, брат Володимира 1208—9.
  14. Ростислав, син Рюрика Київ 1210.
  15. Роман в друге 1210.
  16. Володимир в друге 1210—1211.
  17. Данило в друге 1211—1212.
  18. Мстислав Німий з князів волин. 1212—3.
  19. Володислав боярин галицьк. 1213—14.
  20. Кольоман, королевич Угорський 1214—1219.
  21. Мстислав Удатний 1219.
  22. Кольоман в друге 1219—21.
  23. Мстислав Удатний в друге 1221—1227.
  24. Андрій, королевич Угорський 1227—1230.
  25. Данило в трет 1230—1232.
  26. Андрій королевич в друге 1232—3.
  27. Данило в четверте 1233—35.
  28. Михайло й син його Ростислав з князів Чернигов. 1236—38.
  29. Данило в п'яте 1238—1264.
  30. Лев, син Данила 1264—1300.
  31. Юрій, син Льва 1300—1308.
  32. Лев, син Юрія 1308—1323.
  33. Юрій Болеслав з кн. Мазовецьких 1325—1340.
  34. Любарт з князів Литовських 1340—1349.
-

Зауважені друкарські помилки.

Сторінка.	Рядок зверху або знизу.	Надруковано.	Треба.
12	(10 стр. зверху)	прирік	прорік
26	(12 стр. знизу)	вищо	вища
29	(8 стр. зверху)	Чотори	Чотири
29	(15 стр. зверху)	відм	вид м.
31	(21 стр. знизу)	згодитися,	згодитися.
63	(7 стр. знизу)	(1795—1917)	(1795—1918)
63	(1 стр. знизу)	3 карти	2 карти
64	(10 стр. знизу)	трет	третє

Історична
карта
ВОЛИНИ

ПОЛОЦЬКЕ КНЯЗ.

ТУРОВСЬКЕ КНЯЗ.

ВОЛИЙСЬКЕ
КНЯЗІВСТВО

КИЇВСЬКЕ КНЯЗ.

ГАЛИЧИНА

Берестьє

Пінск

Туров

Обруч

Холм

Червень

Волинь

Володимир

Луцьк

Ратно

Дубно

Остріг

Звягель

Житомир

Київ

Корчянець

Ізяслав

Староколястинов

Львів

Кам'янець

lp 62

PA 91 1p.85k
(1986)

